

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

« *ΑΓΑΠΑ ΤΟΝ ΠΛΗΣΙΟΝ ΣΟΥ ΩΣ ΣΕΑΥΤΟΝ* » : — λάθος. Πιὸ καλὰ (— πιὸ σωστὰ) θὰ ἦτανε ἂν λέγαμε : — ἀγάπα τὸν ἑαυτὸ σου ὅπως ὀφείλεις νὰ ἀγαπᾷς τὸν διπλανό σου. Τὸν συνάνθρωπό σου δηλαδή, πὸν μαζὶ του φτιάχεται μιὰ ζωὴ (— πιὸ λίγο ἢ πιὸ πολὺ ἐδῦνχισμένη) ἀκόμα καὶ τὸ ἓνα ἢ ἄλλο ἐπάγγελμα, τὸ ἓνα ἢ ἄλλο ἔργο.

Μὲ ἄλλα λόγια : — καὶ τὸ ὅποιοδήποτε ἔργο πὸν θέλει νὰ εἶναι χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο καὶ παραγωγικὸ (— ὁπότε καὶ ἀληθινὸ) κι ὅταν χωρὶς μιὰν ἄρμονικὰ συγκροτημένη κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ ἢ πιὸ ἀξιόλογη ἀτομικὴ πρωτοβουλία θὰ ἔβγαине ἄχρηστη καὶ περιττὴ καὶ κυριολεκτικὰ χαμένη.

Ἄλλωστε : — ὅ,τι κάνουμε (— κι ὁ καθένας χωριστὰ καὶ μόνος του) εἶναι γιὰ νὰ ζοῦμε ὅλοι μαζὶ μονοιασμένοι καὶ ἀγαπημένοι. Ὅποτε καὶ ἢ κάθε δουλειὰ (— τὸ κάθε ἐπάγγελμα) ὑπάρχει γιὰ νὰ γίνεταί ἓνα λειτουργημα, πὸν θὰ ἀγκαλιάζει τὸν κάθε ἄνθρωπο καὶ μὲ ἀγάπη. Καὶ πὸν αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ σημαντικό : — ἢ ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη πὸν χτίζεται μὲ ἔργα (— δηλαδή μὲ οἰκοδομήματα), ἴσως ὅμως καὶ μὲ λόγια. Γιατὶ ὁ ἀληθινὸς ἀρχιτέκτονας, πὸν θέλει νὰ κάνει τὴν ἀληθινὴ ἀρχιτεκτονικὴ του (— καὶ τὸ εἶπαμε πιὸ πρὶν : — ἀληθινὸ εἶναι ὅ,τι στέκει χρήσιμο καὶ ὠφέλιμο καὶ παραγωγικὸ) θὰ πρέπει νὰ μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται καὶ

μὲ κάποια λόγια. Λόγια προφορικά, γιὰ νὰ τὰ ἀκοῦνε ὅλοι, ὅσο καὶ λόγια γραμμένα στὸ χαρτὶ καὶ πάλι γιὰ νὰ τὰ « ἀκούει » (— διαβάξει) ὁ καθένας, ἔτσι ὅπως θὰ τὰ βρῖσκει τυπωμένα σὲ μιὰ ἐφημερίδα, σὲ ἕνα περιοδικό, σὲ ἕνα βιβλίο.

Γιατὶ, ὅσο κι ἂν θέλουμε νὰ ποῦμε πῶς ὁ λόγος τοῦ ἀρχιτέκτονα εἶναι τὸ χτίριο, τὸ χτίσμα του, πὸν κατασκευάζεται στὸ ἕνα ἢ ἄλλο τοπίο κι ὁπότε ὁ,τι ἔχει νὰ πεῖ, ὁ ἀρχιτέκτονας, τὸ λέει μὲ τὸ ἀρχιτεκτόνημά του, ... καλὰ εἶναι νὰ λέγεται, ποῦ καὶ ποῦ, ἢ ἀλήθεια, ὄχι μόνο μὲ τὰ χτίσματα. Ἄφοῦ, ἄλλωστε, ἔχει καὶ κάποια φωνή, κάποια λαλιά, ὁ ἀρχιτέκτονας, καὶ ὄχι μονάχα χέρια, γιὰ νὰ πιάνει τὰ διάφορα ὑλικά πὸν χρησιμοποιεῖ ὅταν ἔχει νὰ πλάσει σχήματα, μορφές καὶ χώρους. Κι ἀφοῦ, λοιπόν, ἔχει, ὁ ἀρχιτέκτονας, χέρια καὶ γιὰ νὰ γράφει, ... — ἄς γράφει (— ξαναχτίζει) καὶ στὰ τοπία τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιάς τὸ ἀρχιτεκτονικό του ἔργο.

Πρῶτα ὁ λόγος, εἶχε πεῖ κάποιος, ... καὶ δὲ θυμᾶμαι ποιός. Πρῶτα τὸ ἔργο, ἢ πράξη, θέλησε νὰ ἰσχυριστεῖ ἕνας ἄλλος, ... πὸν κι αὐτονοῦ μοῦ διαφεύγει τὸ ὄνομα. Πρῶτα ἡ ἀγάπη καὶ ἡ πίστη γιὰ τὸ ἀληθινό, ἄς τολμήσουμε νὰ ποῦμε ἐμεῖς. Κι ἄς βγαίνει τότε αὐτό, τὸ ἀληθινό, καὶ μὲ τὰ χτισμένα ἔργα (— στὴν πράξη) καὶ μὲ τὰ λόγια (— στὴ θεωρητικὴ σκέψη), πὸν κι αὐτὰ θὰ βγαίνουνε σὰν χτισμένα. Κι ὅπως, λοιπόν, ἕνας ἀρχιτέκτονας, θὰ λέει πάντα τὴν ἴδιαν τὴ μία ἀλήθεια καὶ ὅταν χτίζει καὶ ὅταν γράφει. Καὶ πὸν θὰ γράφει ὅπως χτίζει καὶ πὸν θὰ χτίζει ὅπως γράφει. Καὶ γιατί, τελικά, ἂν χτίζει καὶ γράφει, ὁ ἀληθινὸς ἀρχιτέκτονας, εἶναι ἐπειδὴ θέλει, μέσα ἀπὸ μιὰν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη, νὰ λειτουργήσει τὴ δουλειά του μὲ ἕναν τρόπο πὸν νὰ δίνει τὸ καλὸ καὶ τὸ σωστὸ γιὰ ὅλους. Κι ἐπειδὴ, ἀκόμα, ἡ μικρὴ ἢ μεγάλη φλόγα πὸν καίει μέσα του (— αὐτὴ πὸν τόνε σπρώχνει στὸ χτίσιμο) θέλει νὰ βγεῖ στὸν ἕξω κόσμον (— γιὰ νὰ δώσει στους ἄλλους τὸ φῶς τῆς καὶ τὴ ζεστασιά τῆς) καὶ ... λογο-τεχνικά.

Και ναι, ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα, γιὰ τὸν πραγματικὸ ἀρχιτέκτονα : — πὸν γράφει ἐπειδὴ χτίζει ἢ ἐπειδὴ θέλει νὰ χτίζει. Ἦ, ἀκόμα, και ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ... « ὁμολογήσει » γιατί θέλει νὰ χτίζει και μάλιστα ἔτσι ὅπως νομίζει ὅτι πρέπει νὰ τὸ κάνει αὐτὸ τὸ χτίσιμό του. Ὅταν δηλαδὴ αὐτὸ πὸν λένε τὰ χτίσιμά του δὲν τὸ νιώθει ὁ καθένας (— ἢ ὁ κανένας...) και ὁπότε ὀφείλει νὰ βγεῖ, ὁ ἀρχιτέκτονας, και μὲ τὰ λόγια του, ...στὰ πεδία τῆς μάχης, γιὰ νὰ πολεμήσει, και ἔτσι νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν πίστη του (— τὸ πιστεύω του) και ἕνα ἔργο πὸν τὸ βλέπει νὰ πρέπει νὰ στέκει καθαρὸ και ἀτόφιο και ἀμόλυντο και ὀλόρθο.

Και γιὰ νὰ πολεμήσει, λοιπόν, τί και ποιούς ; Μά, τὴν ἀδιαφορία και τὴν κακία και τὴ μισαλλοδοξία και τὴν ὑποκριτικὴ συμβιβαστικότητα και μαζί ὅλους τοὺς κακομαθημένους (— μὲ τὶς « ὑπερφίαλες ἀξιώσεις » τους) και τοὺς ἀκαλλιέργητους και τοὺς ἀμόρφωτους ἢ ... παραμορφωμένους. Καί, μὲ ἄλλα λόγια, ὅλους ὅσους δὲν ξέρονε (— ἢ δὲ θέλουνε νὰ ξέρονε) νὰ ζήσουνε ἀπλὰ και λιτὰ και ἴσια και ἀληθινὰ, ὁπότε και γι' αὐτὸ δὲν αἰσθάνονται και τὴν ἀνάγκη γιὰ ἕνα ἀληθινὸ και ἀνθρωπινὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο. Κι ὅπως (— γιὰ νὰ εἰπωθεῖ και αὐτὸ) αὐτοὶ οἱ κακομαθημένοι και οἱ ἀμόρφωτοι μαζί μὲ τοὺς παραμορφωμένους, ξέρονε νὰ στήνονε παγίδες και φραγμοὺς και φαρμακερὰ ἐμπόδια, μὴν τύχει, λές, και χάσουνε τὴ δυστυχία πὸν τοὺς δέρνει... , και γιὰ νὰ χάνουνε ὅμως ὅλοι οἱ πιὸ καλοὶ και πιὸ συνετοὶ (— και οἱ πραγματικὰ καλλιεργημένοι) ὅλες τὶς δυνατότητες γιὰ μιὰν πραγματικὰ ἀληθινὴ και ἀνθρωπινὴ ὑπαρξὴ και ζωή.

Μά, νὰ ποῦμε, ἀκόμα μιὰ φορά, ὅλη τὴν ἀλήθεια, ἔτσι ὅπως αὐτὴ πρέπει νὰ λέγεται ἄφοβα : — ὁ ἀληθινὸς ἀρχιτέκτονας ὅ,τι ἔχει νὰ πει τὸ λέει μὲ ὅ,τι χτίζει και ὅπως τὸ χτίζει. Κι ἂς καταλάβει ὁ καθένας ... ὅσο τοῦ κόβει. Τὰ λόγια (— προφορικὰ ἢ και γραμμένα) εἶναι τὶς πιὸ πολλὲς φορὲς κόπος χαμένος και περιττός, ἴσως και γιατί σήμερα δὲν ξέρει πιὰ κανένας νὰ διαβάζει. Γιὰ νὰ πρέπει, ὠστόσο, νὰ πῶ τώρα και τοῦτο :

— πώς ἂν κάποιος ἀρχιτέκτονας βάλθηκε ὄχι μονάχα νὰ χτίζει μὰ καὶ νὰ γράφει, αὐτὸ τὸ τελευταῖο (— τὸ γράψιμο) τὸ κάνει ὄχι γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦνε ἢ γιὰ νὰ αἰτιολογηθοῦνε ὅσα οἱ ἄλλοι δὲ βλέπουνε στὰ χτίσματα του (— κι ὁπότε δὲν τὰ καταλαβαίνουνε), ἀλλὰ τὸ κάνει (— τὸ γράψιμο, ... πὸν ἔχει κι αὐτὸ τὸν κόπο του) γιὰ νὰ φανερωθεῖ καὶ μὲ τὸ λόγο του (— δηλαδή πιό ... φωναχτὰ) μιὰ πίστη καὶ μιὰ ἀγάπη, ἡ ἴδια πίστη καὶ ἡ ἴδια ἀγάπη πὸν κρατᾶει, ἢ κρύβει μέσα του, ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο πὸν θέλει νὰ στέκει τίμιο καὶ ἀληθινὸ καὶ (— μὲ τὰ λόγια τοῦ Σολωμοῦ) « ὡσὰν ἓνας αὐτοῦπαρχτος κόσμος, μαθηματικὰ βαθμολογημένος, πλούσιος καὶ βαθύς ».

Καὶ ἔτσι εἶναι, πὸν ἓνα κείμενο γραμμένο ἀπὸ ἀρχιτέκτονα, ἐπειδὴ αὐτὸς πιστεύει στὴ δουλειά του καὶ τήνε καλλιεργεῖ μὲ ἀγάπη, μπορεῖ νὰ δώσει ὅ,τι δίνει καὶ ἓνα καλὸ, ἀληθινὸ, χτίσμα ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.

12.4.1983

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΑΝ ΤΕΧΝΗ

ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΜΟΥ ΧΑΡΑ διάβασα στὰ *Ἀθηναϊκὰ Νέα* (8.9.40) τὶς γινῶμες τοῦ σεβαστοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γρ. Ξενόπουλου πάνω στὸ θέμα Ἑλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Εἶναι —γιὰ μένα τουλάχιστον— ἡ πρώτη φορὰ ποὺ μοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσω κι ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τὸν σεβαστὸ συγγραφέα, ποὺ ὅσο καὶ ἂν δὲ βρίσκεται μέσα στὸν κύκλο τῆς ἐπιστήμης μου, ὅμως οἱ γινῶμες του, κατὰ μεγάλο μέρος, εἶναι σωστὲς καὶ ἀξιοπρόσεχτες.

Λέω « τῆς ἐπιστήμης » μου καὶ θὰ ἐξηγήσω ἀμέσως τί ἔννοῶ μ' αὐτό. Ἀντίθετα ἀπ' ὅσα γράφονται τώρα τελευταῖα στοὺς κύκλους τῶν τεχνικῶν, πιστεύω πῶς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι μόνο ἐπιστήμη! Μοναδικὴ ἐξαιρέση ἓνα μικρὸ μέρος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς: τὸ μνημεῖο.

Ὅσο βαριὰ κι ἂν πέφτει ἡ γνώμη αὐτὴ, νομίζω πῶς εἶναι σωστή. Ὅσοι ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο, δηλαδή, πῶς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τέχνη, κάνουν πρῶτα πρῶτα τὸ μεγάλο λάθος νὰ μπερδεύουν τὴν ἔννοια τοῦ ωραίου μὲ τὴν ἔννοια τῆς τέχνης. Ἡ τέχνη ὅμως δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ ωραῖο! Ἡ ἔννοια τοῦ ωραίου εἶναι πολὺ περιορισμένη, ἐνῶ ἡ ἔννοια τῆς τέχνης εἶναι ἀπεριόριστη. Ἐνα ἔργο τέχνης δημιουργεῖ μέσα μας συναισθήματα πολὺ μεγαλύτερα καὶ ὑψηλότερα, ὥστε τὸ ωραῖο νὰ εἶναι τὸ λιγότερο ποὺ μπορεῖ νὰ ζητήσῃ κανεὶς ἀπὸ ἓνα ἔργο τέχνης. Πιστεύω πῶς μὲ τὴν τέχνη ὁ ἄνθρωπος βρίσκει τὸ λυτρωμὸ του, γιατί σκοπὸς τῆς τέχνης εἶναι νὰ μᾶς βγάξῃ ἀπὸ τὴν πραγματικότητά καὶ νὰ

μᾶς ὀδηγεῖ σὲ κόσμους ἄλλους, φανταστικούς καὶ ξένους ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Κι ἐνῶ σκοπὸς τοῦ ὠραίου εἶναι ν' ἀρέσει καὶ νὰ δίνει στὸν ἄνθρωπο τὸ αἶσθημα τῆς χαρᾶς καὶ τῆς εὐχαρίστησης, ἀντίθετα ἓνα ἔργο τέχνης θὰ μᾶς ἀνησυχῆσει, θὰ μᾶς βγάλει ἀπὸ τὴν ἀνεσὴ μας καὶ τὴν ἡσυχία μας καὶ κάποτε θὰ μᾶς παιδέψει καὶ θὰ μᾶς κάνει νὰ τὸ μισήσουμε.

Ἐνα ἔργο ἀρχιτεκτονικὸ πιστεύω πὼς πρέπει νὰ εἶναι ὠραῖο καὶ ν' ἀρέσει. Ἀλλιῶς, εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν προορισμὸ του. Στὴν περίπτωση αὐτὴ —τῆς ἀρχιτεκτονικῆς— τὸ ὠραῖο συνδυάζεται μὲ τὸ χρήσιμο καὶ τὸ πρακτικόν. Ὅταν λές: Τί ὠραῖος ποῦ εἶναι αὐτὸς ὁ χῶρος, σκέπτεσαι, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα, καὶ τίς ἀναπαυτικὰς πολυθρόνες, τὴ ζεστασιά τοῦ τζακιοῦ, ἢ τὸν ἥλιο ποῦ μπαίνει ἀπὸ τίς κουρτίνες καὶ ἄλλα σχετικὰ. Κι ἔτσι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀντὶ νὰ σὲ βγάλει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα —ὅπως ἡ τέχνη— σοῦ φωνάζει: Τί ὁμορφὴ ποῦ εἶναι ἡ ζωή!

Θὰ ρωτῆσει ὅμως ἀμέσως κάποιος: Ἄν τὸ ὠραῖο δὲν βρίσκεται μέσα στὸν κύκλο τῆς τέχνης, τότε ποῦ ὑπάγεται; Ἀνοίγω μιὰ μικρὴ παρένθεση καὶ προσθέτω, πὼς τὸ ὠραῖο εἶναι δεμένο μὲ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν παράδοση. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν τέχνη ποῦ δὲν ἔχει ἐξέλιξη καὶ εἶναι παντοῦ καὶ πάντοτε αἰώνια. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ὠραῖο ὑπάγεται στοὺς κανόνες τῆς ἐπιστήμης ἐκείνης ποῦ μελετᾶει, ἐξετάζει καὶ κατατάσσει ὅλα τὰ αἰσθητικὰ προβλήματα: στὴν αἰσθητικὴ. Ἔτσι, ὅλα τὰ προβλήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποῦ σήμερα συνηθίζουμε νὰ τὰ βάζουμε στὴ σφαῖρα τῆς τέχνης, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ προβλήματα μιᾶς πραγματικῆς ἐπιστήμης.

Ὅσα εἶπα ὡς τώρα, εἶναι ἴσως τὰ κυριότερα αἰτήματα ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ ὑποστηρίξουν πὼς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τέχνη. Μὰ δίπλα σ' αὐτά, ἄπειρα ἄλλα παραδείγματα ποῦ δείχνουν τίς διαφορὰς ἀνάμεσα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τέχνη, πείθουν πιὰ ἀναντίρρητα πὼς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι μόνον ἐπιστήμη.

Ἡ τέχνη βασιζέται στὴν ἀτομικότητα καὶ μεγαλοφυΐα τοῦ ἑνός. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ἀποτέλεσμα συνολικῆς προσπάθειας, πολλῶν ἀτόμων.

Ὁ καλλιτέχνης εἶναι μόνο στὸν ἑαυτό του ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ἔργο του καὶ τὸ πολὺ πολὺ αὐτὸ ν' ἀρέσει μόνο στὸν ἴδιο. Ὁ ἀρχιτέκτονας μὲ τὸ ἔργο του εἶναι ὑπεύθυνος σ' ὅλον τὸν κόσμο. Τὸ ἔργο του πρέπει ν' ἀρέσει καὶ ν' ἀρέσει σ' ὅλους!

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τὸ καθρέφτισμα τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς χώρας (ἢ ἐποχῆς). Ἡ τέχνη δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Ἐποχές μὲ βάρβαρο πολιτισμὸ ἔβγαλαν μεγάλη τέχνη.

Τέλος, θὰ μπορούσα νὰ μπῶ καὶ σὲ τεχνικὲς λεπτομέρειες, πού θὰ ἐνδιέφεραν ὅμως μόνο τοὺς τεχνικούς. Ὅπως, π.χ.: στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τὸ ὑλικὸ πρέπει νὰ φαίνεται καὶ νὰ χαρακτηρίζει τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε. Στὴν τέχνη τὸ ὑλικὸ εἶναι μιὰ προϋπόθεση πού χάνεται μέσα στὴ δύναμη καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη.

Στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου του ὁ σεβαστὸς ἀκαδημαϊκὸς γράφει πῶς « ποτὲ ἓνας ἀρχιτέκτονας δὲν μίλησε στὴν ψυχὴ μου τόσο καθαρά, ὅσο ἓνας ποιητὴς ἢ ἓνας ζωγράφος ». Ἄν ἔγινε ἀντιληπτὸς μὲ ὅσα εἶπα γιὰ τὶς διαφορὲς πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴν ἐντύπωση πού μᾶς δίνει ἓνα ἔργο ἀρχιτεκτονικὸ καὶ ἓνα καλλιτέχνημα, τότε ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρατηρήσω πῶς τὸ παράπονο τοῦ σεβαστοῦ συγγραφέα εἶναι φταιξίμο δικό του! Γιατὶ ὅλα τὰ κτίρια μιλοῦν, μόνο πῶς ἢ γλώσσα τους εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ γλώσσα μιᾶς εἰκόνας τοῦ Ραφαήλου ἢ τοῦ Τισιανοῦ. Θὰ κάνω μάλιστα ἐδῶ καὶ μιὰ τελικὴ διάκριση, λέγοντας πῶς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα δημιουργοῦν διαθέσεις, ἐνῶ τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα δημιουργοῦν συναισθήματα. Μιὰ κατοικία θὰ σοῦ λέει πόσο ὥραϊα μπορεῖς νὰ κατοικήσεις σ' αὐτὴν καὶ νὰ χαρεῖς τὴ ζωὴ σου.

Ἀντίθετα, ὁ Παρθενώνας, μ' ὅλο πού εἶναι κτίριο, μᾶς βάζει σ' ἄλλους κόσμους, ὅπως ἀκριβῶς ἓνα καλλιτέχνημα. Γιατὶ ὁ Παρθενώνας εἶναι μνημεῖο. Ἐργο τοῦ Φειδία μὲ τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ μεγάλου καλλιτέχνη. Δὲν ἐκπληρώνει κανέναν πρακτικὸ σκοπὸ, μὰ συμβολίζει τὴν ἀγάπη καὶ τὴν πίστη τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὴ θεὰ τους!

Τέλος, στὸ ἐρώτημα ἂν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἔχω νὰ παρατηρήσω τὰ ἑξῆς: Ἡ ἀρχιτεκτο-

νική είναι διεθνής. Είναι διεθνής όσο το κλίμα, οι όροι υγιεινής και της επιστήμης, ή γιατρική και τὰ μέσα ζωής είναι κοινὰ σ' ὅλον τὸν κόσμον. Ἀπὸ κεῖ και πέρα ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔχει τὰ δείγματα ἐκεῖνα (ἐσωτερικὰ και ἐξωτερικὰ) ποὺ ξεχωρίζουν τὴ μιὰ χώρα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Κι ἔτσι, ἐνῶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι διεθνής, ἡ κάθε χώρα ἔχει και μερικὰ δικὰ της χαρακτηριστικὰ για νὰ ἐκφραστεῖ! Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἔχω νὰ προσθέσω και κάτι ἄλλο, ποὺ δυστυχῶς κανένας πιά σήμερα δὲν τὸ προσέχει. Ὁ ἀρχιτέκτονας ἔχει περιορισμένο πεδίο δράσης. Ἄς πάρουμε για παράδειγμα τὴν κατοικία. Σ' αὐτὴν μόνο τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ἀνήκουν στὸν ἀρχιτέκτονα. Ἡ διακόσμηση τοῦ σπιτιοῦ εἶναι περισσότερο ἔργο τοῦ ἰδιοκτήτη, παρά τοῦ ἀρχιτέκτονα. Ὁ ἀρχιτέκτονας στὴν περίπτωσι αὐτὴ δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νὰ βαδίζει σύμφωνα με τὸ γοῦστο τοῦ ἰδιοκτήτη. Με τὴ διαφορὰ πὼς βάζοντας κι αὐτὸς κάτω τὶς γνώσεις του και τὴν πείρα του, ὁμορφαίνει και τελειοποιεῖ αὐτὸ ποὺ ἔχει στὸ νοῦ του ὁ ἰδιοκτήτης. Ἔτσι μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἴδιο σπίτι, ἀνάλογα με τοὺς ἐνοίκους του, ἀλλάζει και κάθε φορὰ μορφή!

Τὸ στόλισμα αὐτὸ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι πολὺ σχετικὸ με τὸ ντύσιμο τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς και με ὅλα τ' ἄλλα εἶδη τῆς καθημερινῆς χρήσις. Αὐτὸ, ἄλλωστε, γινόταν πάντοτε σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς και εἶναι μιὰ ἀπόδειξι ἀκόμη πὼς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ βαδίζει πάντα με τὴν ἐξέλιξι τῆς ἀνθρωπότητις και τοῦ πολιτισμοῦ της και ἐπομένως δὲν εἶναι τέχνη, ἀλλὰ ἐπιστήμη!

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΕΧΩ ΣΤΟ ΝΟΥ ΜΟΥ όλη τήν εξέλιξη πού πήρε ή μορφή τής Αθήνας τά δέκα τελευταία χρόνια, καθώς και όλες τις προσπάθειες πού έγιναν ώστε ή όψη της νά πάρει κάποια πιό πραγματική μορφή, περισσότερο πολιτισμένη και σύγχρονη.

Όλον αυτό τόν καιρό αρκετά πολεοδομικά προβλήματα γεννήθηκαν, και για τò κάθε ένα απ' αυτά κάποια λύση βρέθηκε και πραγματοποιήθηκε σαν πιό σωστή. Παρ' όλα αυτά πολλά τέτοια προβλήματα ακόμη γεννιώνται, προβλήματα πού ή λύση τους γυρεύει αποτελεσματικά μιὰ εξέταση και μάλιστα κάπως περισσότερο αρχιτεκτονική. Γιατί σήμερα για κάθε νέο πρόβλημα πού προκύπτει πολλές και διάφορες πολεοδομικές όπως τις λένε απόψεις εκφράζονται. Απόψεις πού στηρίζουν τή δικαίωσή τους περισσότερο σέ ζητήματα τεχνικά ή λειτουργικά. Πού αιτιολογούν τις προθέσεις τους με τούς όρους υγεία, εξυγίανση, κυκλοφορία, έχοντας για επικουρικά βοηθήματα αριθμούς, στατιστικές κλπ.

Πολύ σπάνια όμως εξετάζονται και τὰ αισθητικά αίτια μέσα στα όποια καθορίζονται οι μορφολογικές αξίες πού πρέπει νά γίνονται παραδεκτές στον τόπο μας, ώστε κάθε νέα περίπτωση ν' άνυψώνεται απ' τò πεζò επίπεδο τής στεγνής τεχνικής στο ύψος τής αρχιτεκτονικής αξίας.

Είναι τρομερά δύσκολο νά « εξυγιάνει » κανείς μιὰ παλιά πόλη, κι ακόμη περισσότερο τήν Αθήνα πού τόσες πολλές κακοτυχίες τήν προόρισαν νά 'χει σχέδιο τελείως παραμορφωμένο και

«έξαρχῆς» κακό. Μὰ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, νομίζω πὼς μιὰ ὁποιαδήποτε προσπάθεια γιὰ τὴν ἐξυγίανσή της πρέπει νὰ γίνεῖ μεθοδικά, ὕστερα ἀπὸ σοβαρὴ μελέτη καὶ μὲ βάση τὸ συνολικὸ σχέδιο τῆς πρωτεύουσας.

Πρέπει νὰ μελετηθοῦν οἱ ἀνάγκες ὅλου τοῦ σχεδίου, νὰ βρεθοῦν τὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου πραγματικὰ πρέπει νὰ γίνουν μεταρρυθμίσεις καὶ σιγὰ σιγὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάλογη οἰκονομικὴ μελέτη νὰ πραγματοποιηθοῦν. Σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀνάγκες ποὺ βιολογικὰ — ἄς ποῦμε — θεωροῦνται ἀναγκαῖες καὶ ἐπείγουσες.

Ἀντίθετα ὅμως πάλι ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ ἡ σημασία τους εἶναι καθαρὰ τοπικὴ χωρὶς κανέναν σημαντικὸ ἀντίκτυπο γιὰ τὴ γενικὴ ἀναδιαμόρφωση τῆς πρωτεύουσας. Οἱ μεμονωμένες αὐτὲς περιπτώσεις θέλουν φυσικὰ ἢ καθεμιὰ τὴ δική της ἐξέταση καθὼς καὶ τὴν ἀνάλογη ἐπεξεργασία. Τέτοιες περιπτώσεις δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ πάρουν γενικότερη σημασία καὶ νὰ ποῦμε π.χ. ὅτι μὲ τὴν κατεδάφιση τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν ἢ τοῦ Δημοτικοῦ Θεάτρου ἀνοίξε ὁ χῶρος καὶ ἐπομένως «ἐξυγιαίνεται» ἢ πρωτεύουσα. Ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ὅσο πιὸ πολλὲς πλατεῖες ἀνοίξουμε στὴν Ἀθήνα — τυχαῖα καὶ χωρὶς προγραμματικὴ μελέτη — τότε θὰ «ἐξυγιανθεῖ» ὁ τόπος. Φυσικὰ ἂν οἱ νέες αὐτὲς πλατεῖες ἀνοίχτοῦν σὲ μέρη ὅπου πραγματικὰ ὑπάρχει συμφορισμός, τότε ἄγιος ὁ σκοπός. Θὰ πρέπει δηλαδή, — πάνω σὲ ὅλο τὸ σχέδιο τῆς Ἀθήνας νὰ μελετηθοῦν ὅλες οἱ σχετικὲς ἀνάγκες κυκλοφορίας, συγκοινωνιακὰ προβλήματα, πυκνότητα κατοίκων κατὰ περιοχὰς — νὰ ὀριστεῖ ἀπὸ πρὶν ὁ προορισμὸς τῆς κάθε πλατείας — πλατεία κυκλοφορίας, πλατεία ἀναψυχῆς κλπ, καὶ τέλος νὰ ἐξεταστεῖ καὶ ἡ μορφολογικὴ πλευρὰ μιᾶς πραγματοποίησης. Ἐτσι ἢ χάραξη κάθε νέας πλατείας θὰ δικαιολογεῖται ἀπὸ κάθε πλευρά. Ὅταν ὅμως προσπαθοῦμε νὰ ἐπωφεληθοῦμε ἀπὸ μιὰ ἀπαλλοτριώση ἢ κατεδάφιση σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς Ἀθήνας γιὰ νὰ τὸ μετατρέψουμε σὲ δῆθεν πλατεία — τότε ἡ ἐξυγίανση τῆς πρωτεύουσας εἶναι, νομίζω, πολὺ ἀμφισβητήσιμη.

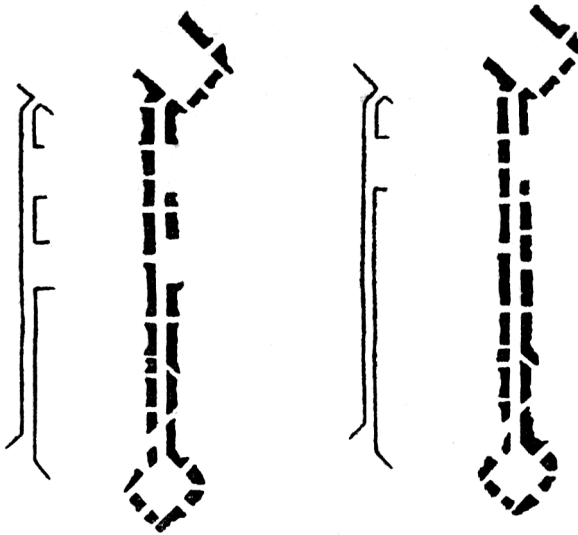
Γιατὶ πὼς θ' ἀναζωογονηθεῖ ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας ὅταν κατεδαφίζεται τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν καὶ τὸ Δημοτικὸ Θεά-

τρο ἢ ὅταν ἀφήνεται ἐλεύθερο ἓνα οἰκοδομικὸ τετράγωνο « κάπου στὴν Ἀθήνα », ἐνῶ ἐντελῶς ἀδικαιολόγητα σὲ τμήματα ποὺ πραγματικὰ πάσχουν ἀπὸ συμφορισμὸ, διαρκῶς καὶ νέες πολυκατοικίες κτίζονται.

Προσθέτοντας δίπλα σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς καθαρὰ τεχνικούς παράγοντες καὶ τοὺς αἰσθητικούς βλέπουμε πῶς τὸ πρόβλημα τῆς « ἐξυγίανσης » δὲν εἶναι καθόλου ἀπλό.

Ὅταν κατεδαφίστηκε τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν, γιὰ πολλοὺς ἡ πράξη αὐτὴ ἦταν εὐτύχημα — ἀνοιξε ὁ τόπος — γιὰ ἄλλους πάλι τὸ κενὸ ποὺ παρουσιάστηκε ἦταν μεγάλο καὶ ἀνυπόφορο.

Ἡ ἄποψη τῶν πρώτων βρῖσκει δικαιολογία στὴ γενικὴ ἀντίληψη ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς γιὰ τὴν ἀνεση ποὺ προσφέρει ἓνας ἐλεύθερος χῶρος. Ὅσο ὅμως καὶ ἂν συμπαθεῖ κανεὶς τὸν ἐλεύθερο χῶρο — νὰ βλέπει ὀρίζοντα κλπ. — πρέπει νὰ παραδεχτεῖ πῶς ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ ἐπιβάλλουν κάποια διαφορετικὴ πραγματικότητα.

Σχ. 1. — Ἡ ὁδὸς Σταδίου πρὶν κατεδαφιστεῖ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν.

Σχ. 2. — Ἡ ὁδὸς Σταδίου μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν.

Με τήν κατεδάφιση τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς πρωτεύουσας δὲν εἶδε νομίζω καμιὰ σημαντικὴ ὠφέλεια. Γιατὶ οὔτε ὑπερβολικὸς ἦταν ὁ ὄγκος τοῦ κτιρίου ὥστε νὰ προξενεῖ δυσαρέσκεια, οὔτε λόγοι ὑγιεινῆς ἐπέβαλλαν τὴν ἀπομάκρυνσὴ του, οὔτε τέλος καὶ λόγοι κυκλοφοριακοὶ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴν κατεδάφιση. Μιὰ πιθανὴ προέκταση τῆς ὁδοῦ Κοραῆ στοῦ χῶρο τοῦ κήπου τοῦ Κλαυθμῶνος θὰ τὸν κατέστρεφε ριζικά, μετατρέποντάς τον σὲ ἄθροισμα καταφυγίων, διαβάσεων καὶ καρφιῶν. Φαντάζομαι πὼς ἄλλοι ἦταν οἱ λόγοι ποὺ ἐπέβαλλαν νὰ κατεδαφιστεῖ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν. Ἴσως γιατί τὸ κτίριο δὲν μπορούσε πιά κτιριολογικὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ, ἴσως ἀκόμα καὶ γιὰ λόγους... εὐγρησίας ἢ κυκλοφορία μέσα σ' αὐτὸ νὰ ἦταν προβληματικὴ. Πάντως δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ ἐπωφεληθεῖ κανεὶς ἀπὸ τὴν κατεδάφιση καὶ νὰ θεωρήσῃ τὸ μεγάλο αὐτὸ κενὸ ποὺ δημιουργήθηκε σὰν εὐχῆς ἔργο. Ἐνα ἄλλο κτίριο στὴ θέση τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν δὲ θὰ προσβάλλει τὴν ὑγεία τῆς πρωτεύουσας, ἐνῶ ἀντίθετα ὅλο αὐτὸ τὸ κενὸ ποὺ ἀνοιξε εἶναι ἀρκετὰ βλαβερό. Τόσο γιὰ τὴν ὁδὸ Σταδίου, ὅσο καὶ γιὰ τὸν κήπο τοῦ Κλαυθμῶνος.

Αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἔχω στοῦ μου περισσότερο τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς παράγοντες ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κτιρίου καὶ λιγότερο τοὺς εἰδικὰ τεχνικοὺς ἢ κυκλοφοριακοὺς ἢ καὶ ἐπαγγελματικοὺς ποὺ ὅσο κι ἂν ἔρχονται σὲ δεύτερη μοῖρα, πάντως δὲν πρέπει ποτὲ νὰ συγκρούονται μὲ τὶς μορφολογικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ θεωρῶ τόσο ἀπαραίτητες καὶ ἀναγκαῖες.

Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἡ ὁδὸς Σταδίου εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ χαρακτηριστικὸς δρόμους τῆς Ἀθήνας, μὲ σχετικὰ καλὲς ἀναλογίες (σχέση πλάτους ὁδοῦ μὲ ὕψος οἰκοδομῶν) καὶ μὲ χαρακτηριστὴ ἐντελῶς ἐμπορικὸ. Ἦδη πρὶν κατεδαφιστεῖ τὸ Ὑπουργεῖο Οἰκονομικῶν ὁ περιπατητῆς τῆς ὁδοῦ Σταδίου ἔχοντας τὴν εἰκόνα τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου μὲ τὰ μαγαζιά δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μὲ τὶς βιτρίνες ξαφνιαζόταν φτάνοντας μπροστὰ στοῦ ἀνοιγμα τοῦ κήπου τῆς Βουλῆς. Τὸ ἀνοιγμα αὐτὸ «διέκοπτε» τὴ συνέχεια τῆς αἰσθητικῆς μορφῆς τοῦ δρόμου σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μειώνεται ἡ ἐντύπωση ποὺ εἶχε κιόλας σχηματίζει ὁ πεζός.

Πόσο περισσότερο γίνεται αυτό σήμερα, πού με την κατεδάφιση του Υπουργείου Οικονομικῶν ἕνα ἄλλο ἀκόμη κενό παρουσιάστηκε, πολύ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ κήπου τῆς Βουλῆς. Ἔτσι σήμερα ἡ ὁδὸς Σταδίου ἔχει χάσει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀξία της ὡς ἐμπορικοῦ δρόμου, ἀφοῦ σχεδὸν τὸ 1/3 τοῦ μήκους τῆς μιᾶς της πλευρᾶς εἶναι κενό.¹

Ἀπαραίτητο λοιπὸν γιὰ τὴν ὁδὸ Σταδίου, στὴ θέση τοῦ Υπουργείου Οικονομικῶν, ἕνα νέο κτίριο με μαγαζιά καὶ βιτρίνες ὅπως ἀκριβῶς καὶ στ' ἄλλα οἰκοδομικὰ τετράγωνα. Συμπληρωματικὰ σημειῶνω πὼς τὸ κτίριο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀντιστάθμισμα τοῦ Πανεπιστημίου ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ βρισκεται στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς ὁδοῦ Κοραῆ. Τὸ νέο αὐτὸ κτίριο — ἡ πλευρά του τῆς ὁδοῦ Σταδίου — ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν ἐμπορικὸ χαρακτήρα τοῦ δρόμου αὐτοῦ καὶ ἡ μορφή του θὰ εἶναι τελείως ἄσχετη με αὐτὴν τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ «ζωτικὸς χῶρος» ἢ «χῶρος ἐπιρροῆς» — δὲν βρίσκω πῶς κατάλληλες λέξεις — τοῦ τελευταίου, σταματᾷ πολὺ πρὶν ἀφήσει κανεὶς τὸ πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Κοραῆ γιὰ νὰ περάσει στὴν ὁδὸ Σταδίου.

Μὰ καὶ γιὰ τὸν κήπο τοῦ Κλαυθμῶνος εἶναι ἀπαραίτητο τὸ κτίριο. Σήμερα ἡ πλατεία αὐτὴ παρουσιάζει ἕνα τρομερὸ κενό. Τὰ κτίρια πού τὴν περιβάλλουν εἶναι σχεδὸν ὅλα ἄθλια καὶ ἡ χειρότερη θεὰ πρὸς τὴν πλατεία εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ πεζοδρόμιο τῆς ὁδοῦ Κοραῆ μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ παλιοῦ Υπουργείου Οἰκονομικῶν. Γιατὶ αὐτὸ ἀκριβῶς πού κάνει ἕνα ἐλεύθερο οἰκόπεδο πλατεία, δηλαδὴ χ ὤ ρ ο, εἶναι κάποια σχέση πού πρέπει νὰ ὑπάρχει μεταξὺ διαστάσεων πλατείας καὶ μεγέθους κτιρίων πού τὴν περιβάλλουν.²

Κι ἀκόμη περισσότερο πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ κάποιο «προεξέχον» στοιχεῖο πού θὰ φέρει ὅλο τὸ βᾶρος καὶ ὅλη τὴν εὐθύνη τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῆς πλατείας. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μπορεῖ γε-

1. Βλέπε σχ. 2.

2. Ἀναλογίες μαζῶν, μορφή καὶ ὕλικο ἔρχονται σὲ δεύτερη μοίρα.

νικά να είναι οιοδήποτε κτιριολογικό ή πλαστικό έργο. Στην περίπτωση όμως της πλατείας Κλαυθμώνος μόνο ένα κτίριο. Σήμερα στον κήπο του Κλαυθμώνος τίποτε σχετικό δεν γίνεται, γι' αυτό ακριβώς και η δυσάρεστη εντύπωση.

Νομίζω πώς το ίδιο κτίριο που είναι απαραίτητο για την όδo Σταδίου θα μπορούσε να παίξει αυτόν το ρόλο του «προεξέχοντος» στοιχείου στην πλατεία Κλαυθμώνος, αφού κανένα άλλο κτίριο απ' αυτά που την περιβάλλουν δεν διεκδικεί την τιμητική αυτή θέση. Θα πρέπει δηλαδή μαζί με το νέο αυτό κτίριο να μελετηθεί και η διαμόρφωση όλης της πλατείας ώστε ο κήπος αυτός να πάρει πραγματικά τη μορφή πλατείας που δεν την είχε ούτε πριν καταδαφιστεί το Υπουργείο Οικονομικών. Κι αυτό ακριβώς είναι και το δυσκολότερο, γιατί το κτίριο αυτό πρέπει να 'χει όχι μόνο τον ανάλογο όγκο, αλλά και την ανάλογη μορφή και προορισμό ώστε ν' ανυψώσει το αισθητικό επίπεδο της πλατείας και το οικόπεδο αυτό που σήμερα δε μοιάζει παρά σαν άσπαρτο χωράφι να πάρει τη μορφή χωρού.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην πλατεία του Δημοτικού Θεάτρου. Πριν καταδαφιστεί το θέατρο, η πλατεία εκείνη ήταν φυσικά μικρότερη, μα είχε τουλάχιστον διαστάσεις. Ο όγκος του κτιρίου του θεάτρου και περισσότερο η πλευρά του στην πλατεία έπαιζε ακριβώς ρόλο προεξέχοντος στοιχείου που είναι τελείως απαραίτητος για την καλή διαμόρφωση μιᾶς πλατείας. (Η νέα αρχιτεκτονική και πολεοδομία έχουν άλλες κατευθύνσεις. Όταν όμως είμαστε αναγκασμένοι να παραδεχτούμε την Αθήνα και κάθε παλιά πόλη σαν κληρονομιά μιᾶς άλλης διαφορετικῆς νοοτροπίας, τότε πρέπει να προσπαθούμε τις σύγχρονες αντιλήψεις μας να τις προσαρμόζουμε στα υπάρχοντα δεδομένα, σε όφελος του συνόλου μέσα στο όποιο αναγκαστικά είμαστε υποχρεωμένοι να ζούμε.) Σήμερα η πλατεία του Δημοτικού Θεάτρου είναι κι αυτή ένα μεγάλο οικόπεδο χωρίς αρχή και χωρίς τέλος. Το Δημαρχιακό Μέγαρο που προβάλλει στο βάθος είναι έντελως ακατάλληλο να παίξει το ρόλο του παλιού Δημοτικού Θεάτρου. Είναι σχεδόν σά να μην υπάρχει.

Πρὶν τελειώσω θέλω νὰ τονίσω ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸ νόημα τῆς μικρῆς αὐτῆς μελέτης: Ὅλα τὰ πολεοδομικὰ προβλήματα, προσαρμωσμένα κατάλληλα στὴν πραγματικότητα βρίσκουν τὴ λύση τους στὸ ἐπιστημονικὸ αὐτὸ σύστημα ποὺ λέγεται πολεοδομία. Μὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι συμβατικά καὶ ἄχαρα τὴ στιγμή ποὺ θὰ λείψει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μαεστρία, γιὰ νὰ τοὺς δώσει νόημα καὶ μορφή.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Παρά τοῦ Ἀρχιτέκτονος κ. Ἀρ. Κωνσταντινίδου ἐλάβομεν ἐξ ἀφορομῆς τοῦ δημοσιεύματος τοῦ κ. Κ. Μπίρη, τὴν κάτωθι ἐπιστολήν :

Κύριε Διευθυντά,

Μὲ μεγάλη ἀνακούφιση διαβάζει κανεὶς τὴν ἐπιστολή τοῦ κ. Κώστα Μπίρη σχετικὰ μὲ τὰ δύο ἄρθρα τοῦ κ. Κ. Κιτσίκη πάνω στὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ προβλήματα τῆς Ἀθήνας. Καὶ ἂν ὁ κ. Κιτσίκης στὰ δύο του ἐκεῖνα ἄρθρα στὸ *Ἐλεύθερο Βῆμα* θέλησε ν' ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ μεταπολεμικὴ ἀνοικοδόμησι τῆς Ἀθήνας, ὁ κ. Μπίρης ἀφήνει νὰ τοῦ διαφύγει ἓνα σημαντικὸ σημεῖο τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Κιτσίκη. Γράφει ὁ κ. Κιτσίκης στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου ἄρθρου του : «...ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ δημιουργία νέας τάξεως ἰδιοκτητῶν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἀκινήτων καὶ γηπέδων, περιελθόντων εἰς αὐτοὺς ἐσχάτως. Οἱ νέοι οὗτοι ἰδιοκτῆται, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προκατόχους των, διαπνέονται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ οἰκοδομήσουν, νὰ ἐπενδύσουν τὰ κεφάλαιά των ἀσφαλῶς, νὰ γίνουν ἰδιοκτῆται νέων συγχρονισμένων ἀκινήτων. Ἡ μεθ' ἑκάστην πολεμικὴν περίοδον δημιουργουμένη νέα τάξις πλουσίων συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν προώθησιν ἑκάστοτε τῆς οἰκοδομικῆς κινήσεως τῶν πόλεων».

Κανένας φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίσει τὴν πικρὴ αὐτὴ ἀλήθεια. Γιατὶ ποιοὶ εἶναι αὐτοὶ οἱ νέοι ἰδιοκτῆτες τοὺς ὁποίους ὁ κ. Κιτσίκης ζητάει νὰ ὑπηρετήσῃ σὰν ἀρχιτέκτονας; Ποιῆς δυνα-

τότητες προσφέρονται σήμερα στὸν τόπο μας ὥστε νὰ γίνεи κανεῖς νέος ἰδιοκτητῆς οἰκοπέδων καὶ ἀκινήτων;

Δὲν ἐξετάζω ποιά θὰ εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν νεοπλούτων αὐτῶν στὴ μεταπολεμικὴ περίοδο, οὔτε καὶ πῶς θὰ ρυθμιστεῖ τελικὰ ἡ κοινωνικὴ τους ὑπόσταση. Εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ δεχτοῦμε τὴν τάξη αὐτῆ τῶν μαυραγοριτῶν —γιατὶ γι' αὐτούς σίγουρα μιλεῖ ὁ κ. Κιτσίκης— σὰν ἓνα « τετελεσμένο » γεγονὸς καὶ νὰ τὸ θέσουμε σὰν τὴν προϋπόθεση ποὺ θὰ δώσει στοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ γενικότερα στὴν Ἀθήνα τὴν ἀφορμὴ τῆς ἀναδημιουργίας; Εἶναι σωστὸ μέσα στὴν ἠθικὴ μας συνείδηση ν' ἀναγνωρίσουμε μιὰ τάξη νεοπλούτων ποὺ σὲ μιὰ τόσο δύσκολη στιγμή τῆς ἱστορίας μας, ἀδιαφορώντας γιὰ τὰ πεπρωμένα τοῦ λαοῦ, ἐργάζονται γι' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν καταστροφὴ του;

Νομίζω πῶς πάνω ἀπὸ κάθε ἐπαγγελματικὴ συνείδηση ὑπάρχει κάποια ἀνώτερη ψυχικὴ ἀρετὴ. Πάνω ἀπὸ κάθε ἐπαγγελματικὸ συμφέρο ὑπάρχει ἡ ἠθικὴ ἐνατένιση τῆς ζωῆς. Οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες βλέπουμε σήμερα μὲ ἀγωνία τὴν τραγικὴ περίοδο ποὺ διατρέχουμε. Δὲν μπορούμε νὰ ἀγνοήσουμε ὅλο αὐτὸ τὸ δράμα καὶ νὰ σκεφτοῦμε μονάχα τὴν ἐπαγγελματικὴ μας δράση. Δὲν μπορούμε νὰ βγάλουμε τὸν ἑαυτὸ μας ἔξω ἀπὸ τίς τύχες τοῦ λαοῦ μας καὶ νὰ μὴ συλλογιστοῦμε ἔστω καὶ λίγο ὅλες τίς ἀνησυχίες τῆς μεταπολεμικῆς ἀναδημιουργίας. Γιὰ πόσα ἄλλα προβλήματα δὲν θὰ κληθεῖ ὁ καθένας μας νὰ ἐργαστεῖ, πρὶν κἀν μπορέσει ὁ τόπος μας νὰ στηθεῖ πάλι στὰ πόδια του καὶ νὰ σκεφτεῖ ν' ἀνοικοδομήσει τὴν Ἀθήνα.

Πόσοι ἄπειροι λόγοι δὲν εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ζητοῦν —καὶ ζητοῦσαν πάντοτε— ἐπιτακτικὰ νὰ ρυθμιστοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ ζητήματα τῆς πρωτεύουσας.

Ἀλίμονο σὲ μᾶς τοὺς ἀρχιτέκτονες ἂν περιμέναμε τὴ νέα τάξη τῶν ἰδιοκτητῶν γιὰ νὰ συμβάλουμε στὴν ἀναδημιουργία τῆς χώρας. Ἀλίμονο σὲ μᾶς τοὺς νεότερους — πού, ὅπως μπορεῖ νὰ νομίζει ὁ κ. Κιτσίκης, μὴ ἔχοντας κανένα ἄλλο δεδομένο γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Ἀθήνας, περιμέναμε σὰν λύτρωση τοὺς νεόπλουτους μαυραγορίτες. Ἡ Ἀθήνα καὶ χωρὶς αὐτούς τοὺς νέους ἰδιοκτητῆς

ἔχει νὰ παρουσιάσει ἀνάγκες καὶ ὑλικὸ γιὰ νὰ λύσει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ τῆς προβλήματα. Ἡ Ἀθήνα —κι αὐτὸ τὸ ξέρουμε ὅλοι οἱ νέοι τουλάχιστον ἀρχιτέκτονες— δὲν πρόκειται νὰ ἔχει στὴν ἀνοικοδόμησή της καμιὰ ἐπιρροή ἀπὸ τίς νέες αὐτὲς τάξεις τῶν ἰδιοκτητῶν. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ προβλήματα ὑπάρχουν μέσα στὸ μυαλὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων, πολὺ πρὶν κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἡ νέα αὐτὴ τάξη τῶν πλουσίων.

Ἡ μεταπολεμικὴ Ἀθήνα —ὅλη ἡ Ἑλλάδα θὰ μπορούσα νὰ πῶ— δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ βασίσει τὴν ἀνοικοδόμησή της σὲ μιὰ τέτοιου εἴδους « ἀσφαλὴ ἐπένδυση κεφαλαίων ».

Μὲ ἐκτίμηση

ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ

ΠΕΡΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ κ. ΑΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Ἐλάβομεν καὶ δημοσιεύομεν τὴν κατωτέρω ἐπιστολήν :

Κύριε Διευθυντά,

Στὸ τελευταῖο του γράμμα* ὁ κ. Κ. Κιτσίκης σχολιάζοντας τὰ ὅσα ἔγραφα πρὶν κάμποσες μέρες στὴν *Καθημερινή* ἀφήνει πιά κα-

* Στὴν *Καθημερινή* (13.5.1942) δημοσιεύτηκε ἡ ἀκόλουθη ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. Κ. ΚΙΤΣΙΚΗ :

Εἶς νεαρὸς συνάδελφος παραβλέπων τὰ κοινωνικά, τὰ δημοσιονομικά καὶ γενικώτερον τὰ οἰκονομικά προβλήματα ποὺ ἐμφανίζονται μεθ' ἐκάστην πολεμικὴν περίοδον καὶ ποὺ γεννᾷ ἢ ἀναπότρεπτος μετατόπισις τοῦ πλοῦτου, νομίζει ὅτι ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκαλῆ τὴν ν ἐ α ν τ ἄ ξ ι ν ἰδιοκτητῶν κι' ἐργοδοτῶν, ἀδιαφόρως ἂν πρόκειται περὶ ἐφοπλιστῶν, γεωκτημόνων, μεγαλοβιομηχάνων, ἐμπόρων κλπ., συνοπτικῶς τᾶξιν « μαυραγοριτῶν » ! Πλείστοι ὅμως τῶν ἀνηκόντων εἰς τὰς τάξεις αὐτὰς ἦσαν καὶ προπολεμικῶς πλούσιοι. Ἀλλὰ τὰ κεφάλαιά των διετίθεντο τότε κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐργασιῶν των, καὶ δὲν ἀπεσύ-

θαρά νὰ φανεῖ τὸ «ἀρχιτεκτονικό του πιστεύω». Ἄς μοῦ ἐπιτρα-
πεῖ τὸ σύντομο αὐτὸ σημείωμα πὺ τὸ περιεχόμενό του κάθε ἄλλο
παρὰ ἀπάντηση θέλει νὰ εἶναι. Τὰ γραφόμενά μου δὲν εἶχαν ποτὲ
προσωπικὸ χαρακτήρα — αὐτὸ ἄλλωστε θὰ ἦταν μιὰ λεπτομέρεια
πὺ δὲν ἔχει τὴ θέση της σὲ ἐπιστημονικὲς συζητήσεις. Ἐρχομαι
ἀπλοῦστατα νὰ κάνω μιὰ διαπίστωση, παίρνοντας ἔναντι τῆς ἀρχι-

ροντο γιὰ νὰ χρηματοδοτήσουν οἰκοδομικὰς ἐπιχειρήσεις. Κατὰ τὴν πολεμικὴν
περίοδον ἐν τούτοις, τὰ ἀποθέματα εἰς προιόντα καὶ ἐμπορεύματα μετετρέπησαν
σὺν τῷ χρόνῳ ἐξ ὀλοκλήρου εἰς ρευστὸν χρήμα μὴ δυνάμενον, λόγω τῆς διακοπῆς
τῶν συγκοινωνιῶν, νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς ἀγορὰν πρῶτων ὑλῶν ἢ ἀνανέωσιν ἐμπο-
ρεύματος καὶ ὡς ἦτο φυσικὸν μέρος αὐτοῦ διετέθη διὰ τὴν ἀγορὰν ἀκινήτων καὶ
γηπέδων, ἐθεωρήθη δὲ ἡ τοιαύτη ἐπένδυσις ὀλιγώτερον κερδοσκοπικὴ, ὡς ἄλλως
ἀποδεικνύει τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀξία τῶν κτημάτων δὲν ἐπηκολούθησεν τὸν ἰλιγγι-
ῶδη ρυθμὸν ὑπερτιμήσεως ἄλλων ἀξιῶν.

Μὲ αὐτὰ πὺ γράφω δὲν ἔχω σκοπὸν νὰ γίνω ἀπολογητὴς τῶν νέων μεγιστά-
νων τοῦ πλοῦτου. Ἀλλ' εἰς τὸν νεαρὸν συνάδελφον θὰ θέσω ἀπλῶς τὸ ἐρώτημα :
ἐὰν διαβῆ τὸ κατώφλιον τοῦ γραφείου του πελάτης ἀνήκων εἰς τὴν νέαν αὐτὴν
τάξιν, θὰ θέσῃ εἰς αὐτὸν τὸ ἐρώτημα « πόθεν ἔσχες » ; Ἄς μοῦ ἐπιτρέψῃ ν' ἀμφι-
βάλλω. Ἄλλως τε νομίζω ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τοιοῦτου εἶδους
ἐρωτήματα. Ἐχει παμμεγίστην σχέσιν μὲ ἄλλα εὐρύτατα κοινωνικὰ προβλήμα-
τα, ἀλλὰ ὄχι τῆς φύσεως αὐτῆς. Γίνεται καὶ πάλιν φιλολογία καὶ ἐπιχειρεῖται δη-
μιουργία ἐντυπώσεων. Φράσεις ὅπως « Τὸ δρᾶμα πὺ μᾶς συγκλονίζει ! », « Ἡ
ἐκμετάλλευσις τοῦ λαοῦ » κλπ. !, δὲν ἔχουν σχέσιν μὲ τὸ θέμα μας. Οἱ ἀρχιτέκτο-
νες χρειάζονται ἐργοδότας. Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γνωρίζομεν ὅτι
ἄλλοτε ἦταν οἱ κληρικοὶ, οἱ βασιλεῖς, οἱ προὔχοντες τοῦ τόπου, ἀλλοῦ οἱ ἐπίτροποι
τοῦ λαοῦ, οἱ πλούσιοι ἔμποροι τῆς Βενετίας καὶ τῶν χανσεατικῶν πόλεων, ποῖοι
θὰ εἶναι αὔριον μᾶς εἶναι ἄγνωστον καὶ ἀδιάφορον. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτε-
κτονικῆς οὐδαμοῦ συναντῶμεν τοὺς ἀρχιτέκτονας ἐξετάζοντας ποία ἦτο ἡ πηγὴ
τοῦ πλοῦτου τῶν τάξεων τῶν ἐργοδοτῶν των. Μόνον ἀπὸ τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν
κοινωνικὴν ἱστορίαν ἔχομεν σχετικὰ δεδομένα. Εἶμαι καὶ ἐγὼ σύμφωνος, ὅτι ἡ
πηγὴ τοῦ πλοῦτου τῶν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐργοδοτικῶν τάξεων δὲν ἰκανοποι-
εῖ πάντοτε τοὺς πιστευόντας εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης.

Δὲν παύω ὅμως νὰ πιστεύω ὅτι ὁ πλοῦτος αὐτὸς ὑπῆρξε πολλάκις πρόξενος
ἔργων κακῆς τέχνης ἢ ἀντιθέτως συντελεστῆς τῆς δημιουργίας καλλιτεχνικῶν
ἀριστουργημάτων. Ἐβάρυνε πρὸς τοῦτο ἐκάστοτε ὁ πολιτισμὸς τῶν ἰθυνοσῶν
τάξεων ἡ τῶν ἀσκούτων ὑπευθύνως τὴν διευθυνομένην τεχνικὴν.

Μὲ πολλὴν τιμὴν
Κ. ΚΙΤΣΙΚΗΣ

τεκτονικῆς μιὰ θέση ἐντελῶς διαφορετικῆ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ καλλιερ-
γεῖ μὲ τὴ μακροχρόνια πείρα του ὁ κ. Κιτσίκης.

Σάν νέος ποὺ εἶμαι ἔχω τὸ θάρρος νὰ πιστεύω πῶς μέσα ἀπὸ τὴ
δουλειά μου ὑψώνεται μιὰ ἀνώτερη κοινωνικὴ ἀποστολή. Μακριὰ
ἀπὸ κάθε ἐπαγγελματισμὸ καὶ μακριὰ ἀπὸ κάθε τάση γιὰ μιὰ
ἐφήμερη ἱκανοποίηση, θεωρῶ πρωταρχικὸ σκοπὸ κάθε ἐπιστήμης
τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξύψωση τῶν κοινωνικῶν, πνευματικῶν καὶ
ψυχικῶν τάσεων τοῦ συνόλου. Μέσα ἀπὸ κάθε ἐπιστήμη καὶ μέ-
σα ἀπὸ κάθε φωτισμένη διάνοια διαφαίνεται ἡ ἀγάπη καὶ ἡ
στοργὴ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ὅλες οἱ ἐπιστῆμες —κι αὐτὸ ἦταν τὸ
χαρακτηριστικὸ κάθε μεγάλης ἐποχῆς— δὲν ἀπέβλεψαν ποτὲ
στὴν ἐγωιστικὰ περιορισμένη ἀνάπτυξη μιᾶς εἰδικότητος, ἀλλὰ
καλλιεργοῦσαν καθεμιὰ μὲ τὶς δυνατότητές της τὸ μεγαλεῖο ἐνὸς
ἀνθρώπινου ἰδανικοῦ. Τὸ ἔργο μιᾶς κάθε ἐπιστήμης ποὺ παραγνω-
ρίζει ἕναν τέτοιο προορισμὸ εἶναι καταδικασμένο σὲ ἀφάνεια καὶ
δὲν ἔχει καμιὰ πραγματικὰ ὠφέλιμη ἀπήχηση.

« Οἱ ἀρχιτέκτονες χρειάζονται ἐργοδότας », τονίζει ἐπιγραμ-
ματικὰ ὁ κ. Κιτσίκης. Ἡ φράση αὐτὴ εἶναι μιὰ ὀλόκληρη κοσμο-
θεωρία, εἶναι —ἀλίμονο— ἕνα ἐξαιρετικὰ συμφεροντολογικὸ πι-
στεύω! Εἶναι δυνατὸ νὰ φανταστοῦμε μιὰν ἀνάλογη διάθεση καὶ
γιὰ τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες; Τότε θὰ ἴπρεπε ἕνας γιαιτρὸς νὰ εὐχεται
μιὰ κοινωνία μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ πιδὸ πολλοὺς ἀρρώστους! Κι ἕνας δι-
κηγόρος θὰ ζητοῦσε μιὰ κοινωνία γεμάτη κακὲς πράξεις, ληστεῖες
καὶ κακουργήματα!

Μὰ πῶς τότε θὰ δικαιολογήσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς Κώχ, ἐνὸς
Παστέρ, μιᾶς Κιουρί; Ἡ μήπως τὸ ἔργο αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων
—ποὺ ἡ εὐγνωμοσύνη μας γι' αὐτοὺς δὲν ἔχει ὅρια— μπορεῖ νὰ
χαρακτηριστεῖ φιλολογικὸ, ἀφοῦ κάθε ἄλλο παρὰ ἐπαγγελματικὸ
ἐνδιαφέρο ἔχει νὰ παρουσιάσει; Ἡ ἱστορία μᾶς δίνει ἄπειρα τέτοια
παραδείγματα — δὲν ἔχω ὅμως σκοπὸ νὰ κουράσω μ' αὐτὰ τὸν
ἀναγνώστη. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἱστορία ἔχει νὰ παρουσιάσει καὶ ἀρχιτέ-
κτονες ποὺ τὸ ἔργο τους, μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπαγγελματικὴ κερδο-
σκοπία, στηρίζεται τὴ δικαίωσή του σ' ἕνα ἀνώτερο ἰδανικὸ. Ποιὰ
εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ ἐκεῖνα ἔργα ποὺ μέσα

σὲ τόσους αἰῶνες ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ ἦσαν μονάχα « ἐντολὴ ἐργοδότη » ; Καὶ τότε ἦταν ὁ ἀρχιτέκτονας μονάχα ἀπλὸς ἐκτελεστής μιᾶς ὀρισμένης ἐντολῆς, σύμφωνα μὲ μιὰ ὅποιαδήποτε τυχαία ἐργοδοτικὴ ἰδιοτροπία ; Τί ἀγῶνας καὶ πόση πίστη δὲ χρειάστηκε σ' ἓναν Μιχαὴλ Ἄγγελο, σ' ἓναν Γκρέκο ἢ καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς πρωτοπόρους τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς ; Καὶ ποιά θὰ ἦταν ἡ συμβολὴ ὅλων αὐτῶν στὴν κοινωνία καὶ στὴν ἐπιστήμη, ἂν, παραγνωρίζοντας ἓνα κάποιον ἀνθρώπινον ἰδανικὸ τῆς ἐποχῆς τους, δούλευαν μονάχα γιὰ τὸν ἑαυτό τους μέσα σ' ἓνα ἀπομονωμένο ἀπὸ κάθε ἀνθρώπινη ἀλήθεια ἐργαστήριον ;

Νομίζω πὼς δὲν ἔχει κανέναν πιά σκοπὸ νὰ συνεχίσω τὴν πικρόχολη αὐτὴ συζήτηση. Ὁ κόσμος ὁ πνευματικὸς μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται ὁ κ. Κιτσίκης, εἶναι τέλεια διαφοροτικὸς — γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ συμφωνήσουμε. Ἄλλωστε ὅταν μιὰ συζήτηση περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς προσωπικῆς γνώμης τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου, παραγνωρίζοντας τὸ χρέος γιὰ μιὰν ἀλήθεια, κάθε συνέχισή της εἶναι περιττή.

Μὲ πολλὴ ἐκτίμηση
ΑΡΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

ΔΥΟ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ κ. ΑΡΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

Ιον

ΠΟΛΛΑ ΓΡΑΦΟΝΤΑΙ τώρα τελευταία για τήν ἀρχιτεκτονική. Ὁ καθημερινὸς τύπος πολλὰς φορές φιλοξένησε στὶς στήλες του ἄρθρα, γνῶμες καὶ ὑποδείξεις.

Οἱ μέρες αὐτὲς ποὺ περνᾶμε σήμερα εἶναι ἴσως ἀπὸ μιὰ μεριά μιὰ εὐκαιρία γιὰ νὰ κοιτάξουμε καλύτερα μέσα στὸν ἑαυτό μας, καὶ νὰ ζητήσουμε νὰ βροῦμε τίς διαφορὲς αἰτίες ποὺ θὰ προετοιμάσουν ἓνα καλύτερο αὐριο.

Νομίζω ὅμως πὼς δὲν φτάνει μονάχα ἡ καλὴ προδιάθεση. Πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε πραγματικά —κι ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτό του— τίς διαφορὲς δυνατότητες ποὺ ἔχουμε σήμερα στὰ χέρια μας καὶ νὰ τοποθετήσουμε σωστὰ τὸ πρόβλημα.

Εἶναι εὐκολο —πολὺ εὐκολο— νὰ κάνει ὁ καθένας παρατηρήσεις καὶ κριτική. Κι ἀκόμη πιὸ εὐκολο νὰ κάνουμε προτάσεις καὶ ὑποδείξεις. Αὐτὸ ἄλλωστε γινόταν καὶ παλιότερα. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως τὸ βλέπουμε στὴν Ἀθήνα, στὴν ἐπαρχία, παντοῦ. Πάντοτε ὑπῆρχαν γνῶμες, ὑποδείξεις, προτάσεις — χωρὶς ὅμως αὐτὲς νὰ σταματήσουν τὸ κακὸ.

Σήμερα τὸ ἀρχιτεκτονικὸ καὶ πολεοδομικὸ πρόβλημα περιορίζεται κάπως μέσα σὲ στενότερα πλαίσια. Καὶ ρωτῶ: εἶναι δυνατὸ σήμερα νὰ κάνουμε ὑποδείξεις γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δράση; Κι ἂν εἶναι δυνατὸ —ἀφοῦ εἶναι ἀναγκαῖο— ὡς ποιὸ σημεῖο;

Εἶναι φανερό πὼς κάθε ἀρχιτεκτονικὸ καὶ πολεοδομικὸ πρόβλημα πηγάζει μέσα ἀπὸ τὶς συνθηκὲς τῆς ζωῆς. Εἶναι ἀκόμη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τόσο στενὰ δεμένη μὲ τὴν πραγματικότητα, πού εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει χωρὶς αὐτήν.

Ἔτσι, λοιπόν, ἂν θέλουμε νὰ προβλέψουμε τὴ μελλοντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ δράση μας, πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ προβλέψουμε καὶ τὴ μελλοντικὴ ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ διάρθρωση τῆς χώρας μας. Ὡς ποιὸ σημεῖο ὅμως μπορούμε σήμερα νὰ προβλέψουμε; Καὶ γιὰ νὰ περιοριστῶ στὸ θέμα μας: Σὲ ποιά σχέση θὰ βρίσκονται μεταξὺ τους οἱ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδος; Ποιῆς πόλεις ἢ χωριὰ θὰ εἶναι — ἄς ποῦμε — κέντρα ἐμπορικά, γεωργικά, βιομηχανικά ἢ ἐπιστημονικά, ἀφοῦ ἡ ὅλη σύνθεση τῆς χώρας μπορεῖ νὰ βασιστεῖ σὲ δεδομένα πού σήμερα εἶναι δύσκολο — ἂν ὄχι ἀδύνατο — νὰ προβλέψουμε;

Ἄς σκεφτοῦμε ἀκόμη πόσο ἡ τεχνικὴ — γεωλογία, βιομηχανικὴ παραγωγή, ἐμπόριο, ναυτιλία κτλ. — μπορεῖ νὰ ἀλλάξει τὸν προορισμὸ καὶ τὴ μορφή μιᾶς πόλης. Καὶ πόσο ἀκόμη μπορεῖ νὰ ἀλλάξει ἡ συμβολὴ καὶ ἡ σημασία μιᾶς πόλης ὅταν δοῦμε πὼς μὲ τὰ μέσα τῆς σύγχρονης ἢ μελλοντικῆς τεχνικῆς ἢ πόλη αὐτὴ θὰ πάρει μορφή ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν πού ἔχει σήμερα. Ἐνα νέο ἐργοστάσιο, μιὰ διαφορετικὴ ἐκμετάλλευση τῶν τοπικῶν πλεονεκτημάτων τῆς περιοχῆς ἢ μιὰ νέα παραγωγικὴ μέθοδος, μιὰ νέα χάραξη σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, ἕνα νέο λιμάνι, μιὰ ἀποξήρανση ἢ γενικὰ ἄλλο τεχνικὸ ἔργο κοινῆς ὠφελείας — μπορεῖ νὰ ἀλλάξει τὴ σημερινὴ — ἢ χτεσινὴ — πραγματικότητα ἀρκετὰ σημαντικά.

Πὼς μπορούμε λοιπόν σήμερα νὰ προσχεδιάσουμε τὴν πολεοδομικὴ ἢ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή μιᾶς πόλης, τὴ στιγμή πού δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε θετικὰ τὴν ὑπόστασή της; Γιατὶ γιὰ νὰ θέσουμε ἕνα πολεοδομικὸ ἢ ἀρχιτεκτονικὸ πρόβλημα, πρέπει νὰ ἔχουμε θετικὰ δεδομένα.

Γι' αὐτὸ ἂν σήμερα θέλουμε νὰ συμβάλουμε στὴ μελλοντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἢ πολεοδομικὴ ὀργάνωση τοῦ τόπου μας — πρέπει νὰ ἀκολουθήσουμε ἄλλο δρόμο.

Πρέπει να πάψουμε να κάνουμε υποδείξεις —είδαμε πόσο άστοχο είναι— και να κοιτάξουμε να κάνουμε μιὰ προετοιμασία, ώστε τὴν κατάλληλη στιγμή να εἴμαστε ἔτοιμοι να δεχτοῦμε τὴν πραγματικότητα ἐκείνη πού σήμερα δύσκολα μπορούμε να προβλέψουμε.

Ἡ προεργασία αὐτὴ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πολεοδομικὰ προβλήματα μονάχα ἀπὸ μᾶς τοὺς ἀρχιτέκτονες μπορεί να ἀρχίσει. Δὲν πρέπει ὅμως να περιορίζεται στὸν εἰδικὸ καὶ περιορισμένο ἀρχιτεκτονικὸ κύκλο — ἀλλὰ να ζητήσει να κατεβεῖ καὶ στὸν πολὺ κόσμο! Ὅχι μὲ ἐντυπωσιακὲς διαφημίσεις — ἀλλὰ μὲ σκέψεις καὶ ιδέες πού να ριζώνουν μέσα στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

Ἡ προετοιμασία αὐτὴ θὰ ἔχει μαζί καὶ διαπαιδαγωγικὸ χαρακτηριστῆρα. Ἄς μὴ φανεῖ παράξενο. Στὸν τόπο μας ποτὲ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ ἢ πολεοδομικὸ πρόβλημα δὲν ἔχει τεθεῖ σωστά! « Φταίει ὁ κόσμος » — λέμε ἐμεῖς οἱ ἀρχιτέκτονες! Μένει ὅμως να ρωτήσουμε: « γιατί φταίει ὁ κόσμος; » Ἄγνοια, ἀδιαφορία, συμφέρο — θὰ εἶναι ἡ ἀπάντηση. Πολὺ σωστά! Κι ἐδῶ ἀκριβῶς φτάνουμε στὴν πραγματικὴ αἰτία τοῦ κακοῦ. Γιατὶ δὲν πρέπει ποτὲ να κρίνουμε τὰ πράγματα ὑποκειμενικά, ἀλλὰ ἀντικειμενικά.

Ἄγνοια: μὰ πῶς μπορούμε να ἔχουμε τὴν ἀξίωση ἑνὸς ἀνθρώπου — ὅσο μορφωμένος καὶ ἂν εἶναι — να ἔχει γνώσεις ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας;

Ἄδιαφορία: πῶς μπορεί ὁ ἴδιος αὐτὸς ἀνθρώπος ν' ἀφήσει τὶς δουλειές του, τὴν οἰκογένειά του, ἀκόμη κι αὐτὴ τὴν τεμπελιά του καὶ να ἀρχίσει ξαφνικὰ να ἐνδιαφέρεται γιὰ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία; Συμφέρο: ποῖός μπορεί να παραγνωρίσει — ὡς κάποιος σημεῖο φυσικά, καὶ μ' αὐτὸ θ' ἀσχοληθοῦμε πιὸ κάτω — τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα πού δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξή μας;

Ὅλες αὐτὲς οἱ αἰτίες —μαζί μὲ ἄπειρες ἄλλες, ὄχι ὅμως καὶ τόσο βασικὲς— ὡς ἓνα σημεῖο βαραίνουν τὸν πολὺ κόσμο. Γιατὶ ἂν ὁ πολὺς κόσμος μένει διαρκῶς ἀνίδεος καὶ ἀκατατόπιστος, σ' αὐτὸ φταίει φυσικά κάποιος. Καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ

φταίει εκείνος πού με τίς γνώσεις του καί τή δράση του ἔχει στά χέρια του καί τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐθύνης.

Ὁ κόσμος δὲν ξέρει. Ξαφνικὰ ἀκούει — ὕστερα ἀπὸ τόσα πού ἔχει ἀκούσει— πὼς τὰ χωριά δὲν ἔχουνε ἀρχιτεκτονικὴ γιατί τοὺς λείπει τὸ λουλούδι, τὰ πράσινα ἢ κόκκινα παραθυρόφυλλα καί ὁ λίγος ἀσβέστης. Πιάνεται ἀμέσως ἀπὸ μιὰ τέτοια σκηνογραφικὴ εἰκόνα καί νομίζει πὼς ἐκεῖ βρίσκεται τὸ κακό.

Ἀκούει ἀκόμη νὰ τοῦ λένε πὼς τὸ μπετόν-ἀρμε εἶναι ἡ καταστροφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καί πὼς δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ τὸ μεταχειριζόμαστε. Καί ἄλλα τέτοια!

Ἄλλοι πάλι νομίζουν πὼς ἀρχιτεκτονικὴ θὰ πεῖ στολίδι, βιτρίνα, ἀσφαλτος, φαρδὺς δρόμος, δικαστικὸ μέγαρο, ὑπουργεῖα κτλ. Νομίζει ἀκόμη ὁ κόσμος πὼς ἀρχιτεκτονικὴ θὰ πεῖ ρυθμὸς (κλασικός, βυζαντινὸς κλπ.). Γι' αὐτὸ καί πολλοὶ σὰν μιλοῦν γιὰ σύγχρονη ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ σκέπτονται πὼς πρέπει νὰ ξαναγυρίσουμε πίσω στὶς δωρικὲς κολόνες, στοὺς βυζαντινοὺς θόλους καί τὰ τόξα, καί ἄλλα σχετικὰ. Ξεχνᾶμε ὅμως πὼς ἡ ἑλληνικότητα μιᾶς μορφῆς δὲ βρίσκεται στὶς ἐξωτερικὲς τῆς ιδιότητες ἀλλὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιεχόμενου! Ποιὸς τόλμησε ποτὲ νὰ σκεφεῖ πὼς με τὰ ροῦχα πού φορᾶμε... δὲν εἴμαστε Ἕλληνες — καί πὼς γιὰ νὰ γίνουμε θὰ πρέπει νὰ ξαναφορέσουμε χλαμῦδα ἢ φουστανέλα;

Τὸ συμπέρασμα εἶναι πὼς χάσαμε τὸ πραγματικὸ αἰσθητήριον. Ἔτσι ὁ κόσμος χτίζει ὄχι γιὰ τὴ χαρὰ του, γιὰ τὴ ζωὴ του, γιὰ τὴν ἄνεσή του — ἀλλὰ γιὰ τὸ χρῆμα! Χτίζει γιὰ νὰ τοποθετήσῃ πιὸ σίγουρα τὰ κεφάλαιά του — πολλὲς φορὲς μάλιστα γιὰ νὰ τὰ μεγαλώσει. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔγινε ἐμπόριο.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο γέμισε ὅλο τὸ λεκανοπέδιο τῆς Ἀττικῆς συν-οικισμούς, σπιτάκια καί παράγκες. Χωρὶς κανένα πολεοδομικὸ πρόγραμμα, με μοναδικὴ προοπτικὴ νὰ αὐξήσῃ ὁ οἰκοπεδοῦχος τὰ κεφάλαιά του. Κι οἱ ἀρχιτέκτονες ξεχνώντας τὴν τεράστια ἀποστολή τους — ἂν ὄχι στὸ ἀρχιτεκτονικὸ πεδίο, τουλάχιστο στὸ κοινωνικὸ— ἔγιναν οἱ κυριότεροι συντελεστὲς τῆς ἀναρχίας καί τῆς ἀσχήμιας!

2ον

ΝΟΜΙΖΩ ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ ΔΥΣΚΟΛΟ νὰ προχωρήσω ἂν δὲν δώσω ἀμέσως μιὰ ἐξήγηση. Γιατὶ βλέπω καθαρά νὰ ζωγραφίζεται στὸ πρόσωπο τοῦ ἀναγνώστη ἓνα μεγάλο ἐρωτηματικό.

« Μᾶς εἶπες πὼς εἴμαστε ἀκατατόπιστοι, καὶ πὼς δὲν ἔχουμε ἰδέα ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία! Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως λὲς πὼς καὶ σεῖς οἱ ἀρχιτέκτονες δὲν κάνατε ποτὲ σωστά τὴ δουλειά σας. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά δηλαδή φταῖμε ἐμεῖς — ὁ κόσμος — καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐσεῖς — οἱ ἀρχιτέκτονες! Μᾶς λέτε ὅμως ἀκόμη πὼς ἀρχιτεκτονικὴ δὲ θὰ πεῖ λουλούδι, κόκκινα ἢ πράσινα παραθυρόφυλλα, δικαστικά μέγαρα καὶ ὑπουργεῖα — οὔτε καὶ ρυθμός. Ζητᾶς μιὰ προετοιμασία. Τί θὲς νὰ πεῖς μ' αὐτό; Ποιὰ εἶναι αὐτὴ ἢ προετοιμασία καὶ πὼς πρέπει νὰ γίνεῖ; Κι ὕστερα — γιὰ νὰ μᾶς ἐξηγήσεις ὅλ' αὐτά, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς δώσεις νὰ καταλάβουμε τί εἶναι ἀρχιτεκτονικὴ; Γιατὶ πὼς θὲς νὰ καταλάβουμε τοὺς συλλογισμούς σου — πὼς ἔχεις αὐτὴ τὴν ἀξίωση — τὴ στιγμὴ ποὺ παίρνεις μιὰ θέση ἀρνητικὴ καὶ μᾶς βγάζεις ὅλους — ἀρχιτέκτονες καὶ μὴ — ἔτσι λιγάκι ἀνίδεους; »

Ἐδῶ κλείνει τὸ ἐρώτημα. Εἶναι μεγάλο καὶ πολύμορφο. Μὰ νομίζω πὼς σὰν κάτσει κανεὶς καὶ τὸ συλλογιστεῖ λιγάκι ἥρεμα, θὰ δεῖ πὼς εἶναι... πολὺ ἀπλό.

Καὶ πρῶτα πρῶτα νομίζω πὼς θὰ πρέπει ν' ἀρχίσει κανεὶς νὰ σκέπτεται λίγο γενικότερα. Γιατὶ αὐτὰ ποὺ διαπιστώνουμε κάθε μέρα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ δὲν περιορίζονται μονάχα στὴ δική μας περίπτωση. Τὸ ζήτημα εἶναι γενικότερο. Καὶ στίς ἄλλες ἐπιστήμες ἢ τέχνες — παντοῦ ἴσως — ὑπάρχει στὸν τόπο μας κάτι ποὺ δὲν πάει καλά! Αὐτὸ ὅλοι τὸ ξέρουμε καὶ κάθε μέρα ὁ καθένας μας κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιὰ νὰ διορθωθοῦμε. Βλέπουμε δηλαδή πὼς πᾶνω ἀπὸ κάθε εἰδικοποίηση χρειάζεται μιὰ γενικότερη πνευματικὴ καλλιέργεια. Κι ἂν θέλουμε ν' ἀναζητήσουμε τὴν ὀρθότητα ποὺ ἔχουν οἱ πράξεις μας καὶ οἱ ἰδέες μας σὲ κάθε ὀρισμένη περίπτωση, πρέπει ν' ἀρχίσουμε νὰ τὶς βλέπουμε μέσα ἀπὸ τὶς γενικότερες συνθηκὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες πηγάζουν.

Θέλουμε νὰ ἔχουμε καλὴ ἀρχιτεκτονική; Πρέπει πρῶτα πρῶτα νὰ ἔχουμε μιὰ καλὴ κοινωνία. Ὅσο πιὸ πνευματικὴ καὶ ἀνεπτυγμένη εἶναι ἡ κοινωνία αὐτή, τόσο πιὸ καλὴ θὰ εἶναι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική. Βασικὴ προϋπόθεση.

Δὲν χρειάζεται νομίζω νὰ προχωρήσω περισσότερο. Βλέπουμε τώρα τί μᾶς μένει νὰ κάνουμε σὰν θέλουμε νὰ διορθώσουμε τὰ χάλια μας καὶ νὰ πλησιάσουμε περισσότερο τὰ ἰδανικὰ τῆς ἐποχῆς μας. Βλέπει καθαρὰ ὁ ἀναγνώστης τί θέλω νὰ πῶ λέγοντας προετοιμασία. Γιατί πιστεύω πῶς μιὰ καὶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ δοῦμε τὰ λάθη μας — πιστεύω ἀκόμη πῶς εἴμαστε σὲ θέση καὶ νὰ τὰ διορθώσουμε. Νὰ δουλέψουμε δηλαδή, συνειδητά, μέσα ἀπὸ τὶς ρίζες τοῦ κακοῦ, ὅλοι μαζί γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ. Νὰ προετοιμάσουμε τὸν ἑαυτό μας, δηλαδή νὰ τὸν καλλιεργήσουμε μὲ τὰ ἐφόδια ποὺ ἔχει — καὶ ἔχουμε τέτοια στὸν τόπο μας — νὰ τὸν κάνουμε ν' ἀγαπήσει τὴ δουλειά, τὴ ζωὴ μὲ τὶς πραγματικὲς χαρὲς τῆς κι ὅχι τὶς ἐπιφανειακὲς καὶ πρόσκαιρες. Ὁ κόσμος γιὰ τὸν ἑαυτό του — ὁ ἀρχιτέκτονας γιὰ τὸν ἑαυτό του — ὅλοι μαζί γιὰ ὅλους μαζί. Ὁ ἓνας νὰ πλησιάσει τὸν ἄλλον, ὁ ἓνας νὰ διαπαιδαγωγῆσει τὸν ἄλλον. Καὶ ὅσο πιὸ πολλὰ ἐφόδια ἔχει αὐτὸς — τόσο καὶ πιὸ ὑπεύθυνη γίνεται ἡ θέση του.

Ἄς μὴ νομίσαι κανεὶς πῶς θέλω νὰ παραστήσω τὸ δάσκαλο. Πιστεύω στὴν ιδέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πονᾶω γιὰ τὴν τύχη τῆς. Λυπᾶμαι ὅταν βλέπω νὰ γίνονται ἀσχήμες, τὴ στιγμή ποὺ λίγη καλὴ θέληση φτάνει γιὰ νὰ γίνουν ὅλα καλὰ — τουλάχιστο σχετικὰ καλὰ.

Ποιὸς φταίει, παρακαλῶ, ἂν τὰ σπίτια στὴν Κόρινθο εἶναι κακότεχνα καὶ ἀσχημα; Μήπως τὸτσιμέντο; Τί μᾶς φταίει ὅμως τὸ περίφημο αὐτὸ ὑλικὸ ὅταν πέφτει σὲ κακὰ χέρια; Κι ὕστερα — πῶς ἔπρεπε δηλαδή νὰ χτιστοῦν τὰ σπίτια στὴν Κόρινθο; Δὲν ἔπρεπε πρῶτα καὶ κύρια νὰ χτιστοῦν ἔτσι... ὥστε νὰ μὴν ξαναπέσουν; Εἶναι μικρὸ πρᾶγμα αὐτό, παρακαλῶ, ὥστε νὰ μὴν προκαλέσει ἐνθουσιασμό; Καὶ ὅταν μοναδικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτῆ εἶναι τὸτσιμέντο καὶ τὸ σίδηρο — μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς δὲ θὰ τὸ μεταχειριστοῦμε;

Ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ τεχνικὴ μᾶς ἔχει δώσει ἓνα περιφημο ὑλικό. Φταίει ὅμως αὐτό, ἂν ἐμεῖς δὲν ξέρουμε νὰ τὸ μεταχειριστοῦμε; Καὶ εἶναι σωστό, ἐπειδὴ δὲν τὰ καταφέραμε μαζὶ του, νὰ φωνάζουμε: Κάτω τὸ τσιμέντο, κάτω τὸ μπετόν;

Τέτοιες σκέψεις εὐκολὰ μποροῦν νὰ παρασύρουν τὸ κοινὸ σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα. Νά γιατί ὁ εἰδικὸς πρέπει νὰ κατεβεῖ καὶ νὰ διαφωτίσει, νὰ διαπαιδαγωγήσει.

Ἄς κάτσει λοιπὸν ὁ καθένας —ὁ ἀρχιτέκτονας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν ἄλλη— γιὰ τὸν ἑαυτό του φρόνιμα καὶ ἄς προετοιμαστεῖ. Τὶς ὑποδείξεις, τὶς προτάσεις, τὰ ἄρθρα, ἄς τὰ φυλάξουμε ὅλοι μέσα μας γιὰ πιὸ κατάλληλες ὥρες. Αὐτὸ πού μᾶς χρειάζεται τώρα εἶναι συγκέντρωση, δουλειά, πίστη καί... μπόλικος ἐνθουσιασμός. Κι ὅταν κάποιος εἰδικὸς νομίζει πὼς ἔχει κάτι νὰ πεῖ — ἄς γράψει! Μὰ τὸ γράψιμό του θὰ πρέπει —γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστο— νὰ ἔχει σὰν σκοπὸ τὴν προετοιμασία καὶ νὰ εἶναι διαπαιδαγωγικό!

Εἶμαι βέβαιος πὼς δὲ ζητάω πολλά. Μὰ γιὰ νὰ γίνουν ὅλ' αὐτά, πρέπει πρῶτοι ἀπ' ὅλους οἱ ἐπιστήμονες νὰ δίνουν τὸ παράδειγμα. Στὴ δικὴ μας τὴν περίπτωσι πρέπει οἱ ἀρχιτέκτονες νὰ ἀρχίσουν πρῶτοι τὴν προετοιμασία καὶ τὴ διαπαιδαγώγησι.

Ἄς μάθει ἐπιτέλους ὁ κόσμος πὼς ἀρχιτεκτονικὴ δὲ θὰ πεῖ ὠραῖα μέγαρα, μεγάλοι δρόμοι, πολλὰ φῶτα καὶ ἄλλα τόσα φτιασίδια. Ἡ Ἀθήνα, καὶ ὅλες οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά — δὲ θὰ διορθωθοῦν μὲ αὐτά. Γιατὶ δὲν εἶναι αὐτὰ πού τοὺς λείπουν.

Ἦταν μεγάλο μυαλὸ ὁ ἀρχιτέκτονας ἐκεῖνος πού εἶδε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σὰν «μορφοποίησι λειτουργιῶν ζωῆς!» Μιλᾶω ἄπλᾶ — γιατί θέλω νὰ μὲ καταλάβει πολὺς κόσμος. Τί νὰ τὰ κάνω τὰ στολίδια, ὅταν ὅλα αὐτὰ δὲν ἔρχονται νὰ γεμίσουν τὸ κενὸ πού παραβλέπουμε;

Νὰ δίνεις μορφή σὲ ιδέες πού καθορίζονται ἀπὸ πραγματικὲς ἀνάγκες — αὐτὸ θὰ πεῖ ἀρχιτεκτονικὴ. Νὰ ἐκφράξεις τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς σου μὲ τὰ μέσα πού σοῦ δίνει αὐτὴ — νὰ ἐξυπηρετεῖς τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς γιὰ τοὺς συνανθρώπους σου. Νὰ βλέπεις σωστὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς σου καὶ νὰ ἐργάζεσαι γιὰ τὴν ἐπί-

λυσή τους. Νά θέτεις τὸ πρόβλημα σωστά. Νά ἔχεις νιώσει τὸ χα-
ρακτήρα τοῦ τόπου κι αὐτὸν νά ζητᾷς νά ἐκφράσεις μέσα ἀπ' τὸ
ἔργο σου. Νά ζητᾷς νά δώσεις στὸν ἄνθρωπο ἀκόμη μεγαλύτερη
τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς... Νά τί εἶναι ἀρχιτεκτονική!

Καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας εἶναι ἓνας ὀργανωτῆς ποὺ βάζει σὲ τάξη
ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἐποχῆς του. Τακτοποιεῖ, συναρμολογεῖ,
προσαρμόζει καὶ δίνει πραγματικὴ μορφή σὲ ιδέες ποὺ καθορί-
ζονται ἀπὸ ἀνάγκες πραγματικές.

Ἔτσι γενικὰ μποροῦμε νά ποῦμε πὼς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι
μιὰ δύναμη, ἓνα μέσο γιὰ νά μᾶς κάνει τὴ ζωὴ πιὸ εὐχάριστη, πιὸ
ώραία!

Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία εἶναι δύο μεγάλα ἐφόδια γιὰ
τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς χώρας. Τὸ βλέπουμε σὲ κάθε
μεγάλῃ ἐποχῇ τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας — μήπως δὲν ἔχουμε τὸ
δικαίωμα νά τὸ πιστέψουμε καὶ γιὰ τὴ δική μας;

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΠΟΥ ΓΙΝΕΤΑΙ τώρα τελευταία για την εκπαίδευση τεχνικῶν στὴν Ἑλλάδα, μοῦ δίνει ἀφορμὴ νὰ διατυπώσω ὀρισμένες σκέψεις γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ζήτημα. Θὰ ἀσχοληθῶ εἰδικότερα μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐκπαίδευση καὶ παίρνω γιὰ ἀφετηρία τὸ ἀπόσπασμα μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ κ. Κυπριανοῦ Μπίρη, ποὺ δημοσίεψε πρὶν κάμποσες μέρες τὸ *Ἑλ. Βῆμα* (23.2.43). Στὶς γενικὲς γραμμὲς δὲν πρόκειται νὰ διαφωνήσω μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ κ. Μπίρη. Δὲ θὰ συμφωνήσω ὅμως μαζί του στὶς εἰδικὲς λεπτομέρειες. Καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος πονῶ γιὰ τὸν τόπο αὐτὸν καὶ νιώθω ἀπόλυτα τὴν ἀνάγκη μιᾶς «ἐκ τῶν ἔσω» ἐπιστημονικῆς κατάρτισης. Πρέπει ὅμως νὰ δεχτοῦμε ἀποφασιστικὰ αὐτὸ ποὺ ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὸς ὁ κ. Μπίρης γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μας σχολῆς — νὰ προσθέσουμε ἴσως ἀκόμη καὶ τὴν ἀνεπάρκεια, στὴν ὁποία βρίσκεται γενικὰ ὁ πνευματικὸς μας πολιτισμὸς — καὶ νὰ μὴ νομίσουμε πὼς ἡ κακὴ λειτουργία της εἶναι μονάχα ζήτημα προσώπων. Φυσικὰ ἡ σχολὴ χρειάζεται «ἀνασυγκρότηση». Μὰ ἂς μὴ νομίσουμε πὼς μ' αὐτὸ καὶ μόνο θὰ λυθεῖ καὶ γενικὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἄρτιότερη λειτουργία της δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ μονοπωλιακά, ἐνῶ δίπλα μας τόσα ἄλλα φαινόμενα ἀναγκαστικὰ τὴν παρασύρουν σὲ ἓνα ἀργὸ καὶ καθυστερημένο περπάτημα. Δὲν εἶναι καμιὰ ντροπὴ ν' ἀναγνωρίζουμε πόσο «ὕστεροῦμε» στὸν τόπο μας σὲ πολλὰ ἐπιστημονικὰ ἢ καλλιτεχνικὰ κριτήρια — οὔτε καὶ εἶναι ἄστοργο νὰ σεβόμαστε τὸ

προβάδισμα ξένων τόπων. Δέ νομίζω ακόμη πώς είναι σωστό νά πρέπει νά βιάσουμε τὸν ἑαυτό μας καὶ νά πάρουμε ἔτσι αὐθαίρετα τὴν ἀπόφαση νά ἀποκλείσουμε στοὺς νέους τὶς σπουδές στο ἔξωτερικό — πρὶν βρεθοῦμε σὲ θέση νά ἐγγυηθοῦμε τὴν ἀνάλογη ἱκανότητα στὸν τόπο μας.

Χρέος μας εἶναι νά κάνουμε τὰ ἀδύνατα δυνατὰ γιὰ ν' ἀνεβάσουμε τὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μας ἐκπαίδευσης. Χρέος ποὺ ἀξίζει κάθε κόπο καὶ στέρηση. Αὐτὸ ὅμως δὲ μᾶς δίνει καθόλου τὸ δικαίωμα νά παραγνωρίσουμε τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς ὁποιασδήποτε ἄλλης πραγματικότητας. Μὰ καὶ ἄσχετα μ' αὐτό, δὲ νομίζω ποτέ πὼς μποροῦμε νά κάνουμε ἔτσι κοφτὰ τὴ διάκριση — σπουδές στο « ἔξωτερικό ἢ ἐσωτερικό » — καὶ νά καταλήξουμε ὕστερα ἀπὸ μάταιη συζήτηση στὴ μιὰ ἢ ἄλλη προκατάληψη. Τέτοιο ζήτημα δὲν ὑπάρχει — οὔτε καὶ πρέπει νά τεθεῖ ποτέ. Καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη περίπτωση ἔχουν ἀνάλογα πλεονεκτήματα ἢ μειονεκτήματα — ὅμως ἡ προτίμησή μας εἶναι ζήτημα « ἐπιστημονικῆς ἀριτιότητας » καὶ ὄχι ζήτημα παρεξηγημένης « ἐθνικῆς τιμῆς ». Ἔτσι λοιπόν, τὸ καταφύγιο ποὺ ζητοῦν οἱ πολλοὶ ἐπιστήμονες γιὰ τὴ σπουδὴ τους στο ἔξωτερικό δὲν πρέπει νά παρανοηθεῖ καὶ νά γίνει ξεκίνημα « τραγικῆς » συμφορᾶς. Δὲν ξέρω ἀκόμη γιατί πρέπει νά δεχτοῦμε πὼς ὁ ἀρχιτέκτονας, ποὺ σπουδάζει σὲ ξένο πανεπιστήμιο, δὲν μπορεῖ νά βρεῖ τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ νά καλλιεργηθεῖ καὶ πὼς ὁ ξένος δάσκαλος εἶναι ἀνίκανος νά τὸν μορφώσει — ἀντίθετα μάλιστα μόνο τὴν ἀθεράπευτη παραμόρφωση τοῦ αἰσθήματος τοῦ νέου εἶναι ἱκανὸς νά πετύχει.

Ἄς ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὰ ἐργαστήρια, τὶς βιβλιοθηκῆς, τὶς συλλογές, τὰ μουσεῖα καὶ τὰ ἄλλα μορφωτικὰ ἰδρύματα — ποὺ ὅλοι μας ξέρουμε μὲ πόση ἀφθονία προσφέρονται στὸν ξένο σπουδαστὴ στο ἔξωτερικό — καὶ ἄς μὴν κάνουμε τὴ σύγκριση μ' ἐκεῖνα ποὺ παρέχουν οἱ ἑλληνικὲς συνθήκες. Ἄς λησμονήσουμε — ἂν καὶ εἶναι δύσκολο — τὴν καλλιεργημένη ἀτμόσφαιρα μέσα στὴν ὁποία — χωρὶς νά τὸ καταλαβαίνει ἴσως — κινεῖται ὁ νέος σπουδαστὴς καὶ ἄς μετριάσουμε τὴν ἀναμφισβήτητη πνευματικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ καλλιέργεια ποὺ δέχεται αὐτὸς ἀπὸ τὴ μουσικὴ,

τὸ θέατρο, τὶς διαλέξεις καὶ τὰ τόσα ἄλλα ἐπικουρικὰ αὐτὰ βοηθήματα τῆς σπουδῆς του.

Ἄς παραγνωρίσουμε λοιπὸν τὴν πολύτιμη συμβολὴ τους στὴν ἀρχιτεκτονικὴ κατάρτιση τοῦ νέου σπουδαστῆ — πού κατὰ τὴ γνώμη μου ἔχει τεράστια σημασία— καὶ ἄς δεχτοῦμε, ὅπως λέει ὁ κ. Μπίρης, πὼς τὰ ἐπιστημονικὰ αὐτὰ μέσα μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ ἀπλὰ καὶ φτωχά. Τότε μένει ἀσφαλῶς ἐκεῖνο πού εἶναι ἴσως καὶ τὸ σημαντικότερο : ὁ τρόπος πού λειτουργεῖ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καὶ τὸ ἔμφυχο ὕλικό πού τὸ πλαισιώνει. Καὶ ἐπειδὴ μιλάμε γιὰ « σπουδές », μὴν ξεχνᾶμε πὼς —γενικὰ— ἓνα πανεπιστήμιο ἢ πολυτεχνεῖο δὲν εἶναι ποτὲ ἰκανὸ νὰ μορφώσει « τέλειους » ἐπιστήμονες. Οὔτε ἄλλωστε καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς του. Μονάχα ἡ χρονικὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν —τέσσερα ἢ πέντε χρόνια— μᾶς ἀφαιρεῖ τὸ δικαίωμα γιὰ μιὰ τέτοια ἀπαίτηση. Ἔτσι —γιὰ νὰ ῥθοῦμε στοὺς ἀρχιτέκτονες— ἓνας τελειόφοιτος πρέπει νὰ ξέρει πολὺ καλὰ πὼς ἐνῶ ἀφήνει πίσω του τὰ πανεπιστημιακὰ πλαίσια, παίρνει μαζί του ὀρισμένα μόνο ἐφόδια. Τόσα ἐφόδια ὅσα τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ γιορτάσει τὴν εἴσοδό του στὸ νέο μεγάλο ἐπιστημονικὸ ἐργαστήριό — στὸ ἐργαστήριό τῆς πρακτικῆς ζωῆς.

Ἐδῶ τώρα θὰ γνωρίσει —συνειδητὰ πιὰ— τὰ πραγματικὰ σοβαρὰ ἐπιστημονικὰ κριτήρια, ἐδῶ θὰ γευτεῖ ὅλους τοὺς χυμούς τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας —τὴν τεχνικὴ, τὴν αἰσθητικὴ, τὸ περιβάλλον—, ἐδῶ τέλος θ' ἀρχίσει ν' ἀνεβαίνει ἓνα ἓνα τὰ σκαλοπάτια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Θὰ κρατάει ὅμως πάντοτε γερά γιὰ τὴν πορεία του αὐτὴ τὰ μικρὰ —ἀλλὰ τόσο σημαντικὰ— ἐκεῖνα ἐφόδια τῆς πανεπιστημιακῆς του ζωῆς. Ἴσως ποτὲ του νὰ μὴ φτάσει πουθενά, ἴσως καὶ νὰ πετύχει. Πάντοτε ὅμως, σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωσι, θὰ νιώθει μέσα του τὴ δύναμη ἢ ἀδυναμία τῶν σπουδῶν του. Πάντα θὰ ζητᾷ ἓνα καταφύγιο — καὶ ἂν αὐτὸ ὑπάρχει, δὲ θὰ εἶναι ἄλλο παρὰ ἡ μάθηση καὶ ἡ καλλιέργεια πού πῆρε στὴ φοιτητικὴ του ζωὴ.

Γιατὶ μπορεῖ ἓνα πανεπιστήμιο νὰ μὴ βγάξει ἐπιστήμονες — ἓνα πράγμα ὅμως εἶναι σὲ θέσι νὰ κάνει : Νὰ δημιουργεῖ —στὸν

ἐπίδοξο ἀρχιτέκτονα— ἀρχιτεκτονική συνείδηση. Νὰ μαθαίνει τὸν νεαρὸ σπουδαστὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς νὰ σκέπτεται καὶ νὰ κρίνει ἀρχιτεκτονικά. Νὰ τοῦ δώσει, μὲ λίγα λόγια, τὸ « κλειδί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς », κι αὐτὸς ἄς τὸ κάνει μετὰ ὅ,τι θέλει. Τώρα ὅμως ὁ κ. Μπίρης φοβᾶται τοὺς ἄλλους ἐκείνους παράγοντες —τὴν ψυχολογία, τὴς βιολογικῆς συνθῆκες, τὸ κλίμα κτλ.— πού ἐνῶ εἶναι τόσο ἀπαραίτητοι, ἢ μάθησή τους στὸ ἐξωτερικὸ θὰ εἶναι κακὴ καὶ παραμορφωμένη. Δὲ θὰ συζητήσω ἂν οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ παράγοντες εἶναι γιὰ ἓναν ἀρχιτέκτονα ζήτημα διδασκαλίας, ἢ καλλιέργειας πού θὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του διάθεση καὶ πείρα. Δέχομαι ἔστω τὴν πρώτη περίπτωσι. Μὰ καὶ τότε πῶς μπορούμε νὰ ξεχάσουμε σὲ τί ἀκριβῶς ἀποβλέπει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διδασχὴ, καὶ νὰ δεχτοῦμε ἔτσι a priori ἓναν περιορισμὸ πού μόνο κακὸ μπορεῖ νὰ κάνει στὸ ἄγουρο καὶ ἀσχημάτιστο ἀκόμη μυαλὸ τοῦ νέου σπουδαστῆ; Γιατὶ μιῶ γιὰ τὸ « νέο » σπουδαστῆ, πού ἀρχίζει τὴς σπουδῆς του καὶ ὄχι γιὰ τὸν τελειόφοιτο πού πηγαίνει στὸ ἐξωτερικὸ γιὰ συμπληρωματικὴ κατάρτιση. Ὅμως ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ σπουδαστῆς αὐτὸς εἶναι νέος καὶ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ — ἀκριβῶς γι' αὐτὸ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ἀποβλέπει σὲ μιὰ στενὴ καὶ τόσο ἀμβίβολη ἐθνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μόρφωση. Ὅπως εἶπα καὶ πρὶν, ἔτσι νέος πού εἶναι πάει νὰ πάρει μονάχα τὸ « κλειδί », — καὶ μετὰ θὰ τολμήσει νὰ πλησιάσει τὴς πόρτες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπιστήμης.

Δὲν πρόκειται λοιπὸν νὰ μάθει κανεὶς στὸ ἐξωτερικὸ « ἑλληνικὴ » ἀρχιτεκτονικὴ. Οὔτε ὅλοι ὅσοι ξενιτεύονται γιὰ σπουδῆς, πᾶνε νὰ μάθουν « τί εἶδους » ἀρχιτεκτονικὴ πρέπει νὰ κάνουνε στὸν τόπο τους. Τέτοιο πράγμα ποτὲ κανένας δὲν θὰ τὸ βάλει στὸ μυαλὸ του οὔτε ἄλλωστε « ὑπάρχει » καὶ τέτοιο ζήτημα. Ὅποιος μάθει νὰ « τοποθετῆ καὶ νὰ λύνει ἀρχιτεκτονικά » ἓνα πρόβλημα, αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν κάνει ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἔχει σπουδάσει. Ὅλες τὴς ἐπιδράσεις πού θὰ φέρει μαζὶ μὲ τὴς ἀποσκευές του —καὶ θὰ ἔχει κάμποσες— σιγὰ σιγὰ θὰ τὴς πετάξει τὴ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, ἀνάλογα μὲ τὴ δύναμη καὶ καλλιέργεια πού διαθέτει. Ὡστε ὁ κίνδυνος τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς παραμόρφωσης δὲν εἶναι ζήτημα σπουδῆς στὸ ἐξωτερικὸ —ἢ ἐσωτερικὸ— ἀλλὰ

περισσότερο ζήτημα προσωπικό, που γι' αυτό κανένα πανεπιστήμιο δεν μπορεί να είναι απόλυτα υπεύθυνο. Η άρνηση που προβάλλει ένας καθηγητής του έξωτερικού για τη γνώση των ελληνικών συνθηκών ούτε μειώνει την παιδαγωγική του αξία ούτε και εμποδίζει τον νεαρό σπουδαστή στην αρχιτεκτονική του καλλιέργεια. Αντίθετα, του τονίζει ένα « στοιχειό » που ίσως στον τόπο του ο σπουδαστής αυτός θα ήταν αναγκασμένος να αντικαταστήσει με ένα κακό και παρεξηγημένο « έθνικό » γούστο.

Πόσοι αρχιτέκτονες δε σπούδασαν στο έξωτερικό και όμως πόσο ελληνικά είναι τα κτίριά τους. Και πόσοι αρχιτέκτονες δε σπούδασαν στην Ελλάδα, και πόσο ξένα για την ελληνική φύση είναι τα έργα τους. Τέλος, πόσοι « ξένοι » αρχιτέκτονες δεν ένωσαν περίφημα το ελληνικό στοιχείο και πόσο αρμονικά και ζηλευτά πλαισιώνονται τα χτίσματά τους στο ελληνικό ύπαιθρο. Θα άξιζε πραγματικά τον κόπο να σκεφτούμε τί είναι αυτό το « ελληνικό » στην αρχιτεκτονική, που τόσους κόπους και φόβους μάς στοιχίζει. Θα άξιζε ακόμη περισσότερο, για να λύσουμε τελικά το επίμαχο αυτό ζήτημα της αρχιτεκτονικής σπουδής, με όλες του τις ασύλληπτες λεπτομέρειες. Γιατί πραγματικά, αν δε λύσουμε το πρόβλημα αυτό, ή κάθε γνώμη μας για την αναδιοργάνωση της αρχιτεκτονικής μας σχολής θα είναι μισητή και κακομοιριασμένη. Ίσως άλλη φορά μου δοθεί ή ευκαιρία να κάνω την κατάλληλη διευκρίνιση. Για την ώρα — και σχετικά με όσα είπα σήμερα — μου είναι άρκετο να θυμηθώ τα σοφά τουτα λόγια του Γκαίτε: « Όποιος δε γνωρίζει ξένες γλώσσες, δεν ξέρει τίποτες από τη δική του ».